

ՀԱՅ-ՀԱՐԱԻՍԼԱԻԱԿԱՆ ԱՌՆՋՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ (ՍԿԶԲԻՑ ՄԻՆՋԵԻ 1930ԱԿԱՆՆԵՐ)

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ
artsvi@yahoo.com

Բալկանեան թերակղզու երկրներից (Բուլղարիա, Ռումինիա, Նախ-կին Հարաւսլաւիայի երկրներ, Ալբանիա, Յունաստան) ամէնից քիչ հայ-կական ներկայութիւն ունեցել են հարաւսլաւական երկրները (աւելի պակաս չափով՝ Ալբանիան): Հարաւսլաւիա (արեւմտահայերէնում ընդունուած է նաեւ Եուգոսլաւիա/Եուկոսլաւիա ձեւը) ասելով նկատի ունենք նախկին Հարաւսլաւիայի Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը կազմող երկրները՝ Սերբիա-Չեռնոգորիան (Մոնտէնեգրո¹), Հորվաթիան, Բոսնիա-Հերցեգովինան, Սլովենիան եւ Մակեդոնիան:

Հակառակ իրենց սակաւաթիւ ներկայութեանը, միջնադարից սկսեալ հայերի ունեցած ալլեւայլ շփումները ուրոյն հետաքրքրութիւն են ներկայացնում՝ որպէս հայ գաղթականութեան եւ Եւրոպայի այդ տարածաշրջանի ժողովուրդների հետ առնչութիւնների պատմութեան դրոսեւորումներից մէկը: Յատկապէս Սերբիայի պատմութեան հետ հայերի ճակատագրի նմանութիւնը առիթ է տուել երկու ժողովուրդների միջեւ զուգահեռների անցկացման²: Հայ ժողովուրդը մշտապէս հետաքրքրուել է իր պէս օսմանեան լծի տակ գտնուող եւ ազատագրական պայքար մղող սերբ ժողովրդով³:

Հարաւսլաւիայի հայերի պատմութեամբ զբաղուել են հատուկենտ ուսումնասիրողներ, սակայն ցայժմ չկայ առկայ փաստերն արտացոլող մի համապարփակ ուսումնասիրութիւն: Թեման յատկապէս հետազօտել է որոշ ժամանակ Սկոպիէում բնակուած բանասէր Յակոբ-Գրիգորը (Ճրրճրբեան, 1905-1985), որ 1930ականների սփիւռքահայ մամուլում հանդէս է եկել Հարաւսլաւիայի հայութեան մասին յօդուածներով: Դրանց մի մասը յետագայում ամփոփուել է Յակոբ-Գրիգորի յօդուածների ժողովածուի մէջ⁴: Հայ-հարաւսլաւական կապերի պատմութեամբ զբաղուել են նաեւ բանասէր Աշոտ Յովակիմեանը եւ զրող, թարգմանիչ, սերբագէտ, Հայաստանում Սերբիայի պատուաւոր հիւպատոս Բարկէն Սիմոնեանը⁵, ինչպէս նաեւ սերբ հեղինակ Եովո Պայիչը, որի «Հայերը Սերբիայում» ուսումնասիրութիւնն ընդգրկուել է 2003ին

Բելգրադում լոյս տեսած Հայերը. Պատմութիւնը, Եղեռնը, Գաղթը գրքում⁵: Մի քանի պատմաբաններ Հայ գաղթավայրերին նուիրուած ուսումնասիրութիւններում անդրադարձել են Սերբիայի Հայ համայնքին⁷:

Սոյն ակնարկով ձգտել ենք համախմբել ինչպէս Հարաւսլաւիայի երկրներում Հայերի ներկայութեան վերաբերեալ եղած պատմական իրողութիւնները, այնպէս էլ առանձին Հայերի՝ Հարաւսլաւիայի երկրների եւ Հարաւսլաւցի ժողովուրդների՝ Հայ ժողովրդի հետ ունեցած առնչութիւններին վերաբերող փաստերը⁸:

ՇՓՈՒՄՆԵՐ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ (Ժ.-ԺԸ.դդ.)

Ըստ Յակոբ-Գրիգորի՝ «Հայ եւ սերպ յարաբերութիւնները ոչ մէկ ատեն տեղի ունեցած են պատմութեան մէջ, եթէ չհաշուենք մէկ քանի հայերու գործունեութիւնը այս պետութեան մէջ: Կարելի է հետեւաբար առանց այլեայլի ըսել, որ հայ տարրը Պալքանեան բոլոր պետութիւններու մէջ ամենէն քիչ ազդեցութիւնը Եուկոսլաւիոյ մէջ է որ ունի»⁹: Բելգրադի Համալսարանի պրոֆեսոր դոկտոր Տիտոմիր Զորժեւիչը (Թիտումիր Զորձեւիչ, Tihomir Georgević) Հայերի մասին ասել է. «Մենք որ բաւական հեռու ենք ապրել նրանցից, շատ բան ենք պարտք հայի քաղաքակրթիչ ոգուն: Մեր առաջին բժիշկը եւ նկարիչը հայեր են եղել, մեր առաջին գրքերը տպուել է մի հայի կողմից, մեր մէջ ճարտարարուեստը եւ վաճառականութիւնը մտցնողները հայեր են եղել»¹⁰: Սերբական աղբիւրների քննութեամբ հնարաւոր կը լինի պարզել, թէ որքանով է ստոյգ այս տուեալը եւ թէ ովքե՛ր են եղել այդ բժիշկը, նկարիչը եւ տպագրիչը¹¹:

Հայերի ներկայութիւնը Հարաւսլաւիայում սկսուել է Ժ. դարից, երբ երկրի տարածքում բիւզանդական կայսրերի կողմից վերաբնակեցուել են պաւղիկեան աղանդի հետեւորդ Հայեր, ապա նաեւ՝ Հայ առաքելականներ եւ քաղկեդոնականներ: Հայեր են բնակուել Բիտոլիէ եւ Օհրիդ քաղաքներում: Ծարտարապետութեան պատմաբան Յովհաննէս Խալիփախեանը եւ բիւզանդագէտ Հրաչ Բարթիկեանը անդրադարձել են Հարաւսլաւիայի տարածքում գտնուած Հայերէն վիմագիր արձանագրութիւններին: Դրանցից մէկը յայտնաբերուել է 1948ին՝ Պետրովէց քաղաքից 10 կլմ. արեւելք գտնուող Վիտովնիցի վանքի (Manastir Vitovnica) Սուրբ Յակոբ եկեղեցում: Այնտեղ գտնուած սերբերէն-Հայերէն երկլեզու արձանագրութիւնը կատարուած է 1218ին: Երկրորդ արձանագրութիւնը, թուագրուած 1202, յայտնաբերուել է 1966ին, Մակեդոնիայի հարաւում, Պրիլեպի Վարոչ գիւղի Ս. Դիմիտրիոսի եկեղեցում¹²: «Այսպի-

սով XIII դարի հենց սկզբին գոյութիւն ունեցող Ս. Առաքելոց հայկական եկեղեցին վկայում է, որ Պրիլեպի շրջանում եղել է բազմամարդ հայկական համայնք»¹³։ Հայերի ներկայութեան վկայութիւնն է նաեւ Վրաչաչ քաղաքից 21 կլմ. հիւսիս-արեւմուտք հեռաւորութեան վրայ գտնուող Երմենովցի գիւղը (այժմ Հարաւային Բանատի շրջանում, Վոյվոդինայի ինքնավար Նահանգում)։ Երմենովցի սերբերէն նշանակում է «հայեր»․ բնակավայրը յայտնի է նաեւ գերմաներէն անուանումով Ürmehausen եւ հունգարերէնով՝ Ürményháza, որ երկու լեզուներով էլ նշանակում է «հայերի տուն»¹⁴։

Աւելի ուշ շրջանի են վերաբերում Սերբիայի տարածքում հայկական վանքերի գոյութիւնը եւ հայ ճարտարապետութեան՝ սերբականի վրայ ունեցած հնարաւոր ազդեցութիւնը։ Յայտնի է, որ հայազգի օսմանեան ճարտարապետ Միմար Սինանի նախագծով շէնքեր են կառուցուել Բիտոլիէում (Մակեդոնիա) եւ Սարաեւոյում։ Ծարտարապետութեան պատմարան Օգիւստ Շուազիի կարծիքով՝ հայ միջնադարեան ճարտարապետութիւնը որոշակի ազդեցութիւն է թողել Հարաւսլաւիայի տարածքում գտնուող սերբական ճարտարապետութեան վրայ¹⁵։

Հորվաթիայի Ռագուզա կամ Դուբրովնիկ քաղաքի պաշտպան սուրբն է Սերաստիայի քրիստոնեաների հովուապետ հայորդի Վլասիոսը կամ Վլասը (Գ.-Դ.դդ.), որ հորվաթներին յայտնի է Սվետի-Վլահօ, Վլահա, Վլահօ Բլագ կամ Սվետի Բլագ անուաններով։ Այս հայ սրբի պաշտամունքն այնքան ուժեղ է եղել Հորվաթիայում, որ ժամանակին երկիրն անուանել են «Սուրբ Բլագի հանրապետութիւն», նրա պատկերը ժԵ. դարում դրոշմուել է երկրի խորհրդանշանի վրայ, ժԶ. դարում՝ ծովային դրօշին, ժԸ. դարում՝ մետաղադրամների վրայ։ Նրա պատկերով ստեղծուել են բազմաթիւ քանդակներ եւ փորագրանկարներ, իսկ Դուբրովնիկի Դոմինիկեան եկեղեցում գտնուում է իտալացի մեծանուն նկարիչ Տիցիանի (1476-1576)՝ սուրբ Վլասին պատկերող գեղանկարը։ Սուրբ Վլասի անուանով եկեղեցիներ կան ոչ միայն Դուբրովնիկում, այլեւ Հորվաթիայի տասնեակ բնակավայրերում եւ կղզիներում (Զագրէբ, Կոմիցա, Ստոն)՝ ժԳ. դարում Մոնտենեգրոյի թագուհի, ծագումով Ֆրանսուհի Հելէն դ'Անժուան Ուլկինի (Ուլչինյ) բնակավայրում կառուցել է Սուրբ Վլահոյի անուամբ եկեղեցի, իսկ Սկոպիէի ժԴ. դարի սուրբ Մարկոյի եկեղեցու որմնանկարներից մէկում առկայ է Վլասի կերպարը¹⁷։

Դուբրովնիկի մասին խօսելիս յիշենք նաեւ, որ ժԲ.-ժԳ. դարերի հայազգի հերոս Հանտոնացի Բէովէի մասին ասպետական վէպն ունեցել է տարբերակներ եւրոպական մի քանի երկրներում, նաեւ՝ Դուբրովնի-

կում¹⁸: Ի դէպ, Հորվաթիային պատկանող կղզիներից մէկը կոչւում է Sipan, սակայն թերեւս այս նմանութիւնը Հայաստանի Միփան լեռան հետ զուտ պատահականութիւն լինի:

Սերբ ժողովուրդը յիշուում է արդէն ԺԲ. դարի հայ բանաստեղծ Գրիգոր Տղայի (1133-1194) «Ահա ձայնեմ ձայն ողբագին» սկսուածքով վիպերգում (յայտնի որպէս «Ողբ Երուսաղէմի»): Այնտեղ յիշատակուած են եւրոպական մի շարք երկրներ եւ ժողովուրդներ, որոնց անունները թուարկում է մահմեդականներից գրաւուած անձնաւորուած Երուսաղէմը: Նա ողբում է, որ Եւրոպայից շատերը կարող էին օգնութեան հասնել, սակայն այդպէս էլ ոչ ոք չի սատարել իրեն («Եւ ոչ որ չհասաւ ինձ ի թիկին»), եւ անունների երկար շարքում յիշում է նաեւ «Ոչ թագաւոր Սերպաց ազգին»¹⁹:

Ըստ Միլոշ Յրեանսկու գրառած աւանդութեան՝ սերբ առաջին արքեպիսկոպոս սուրբ Սաւան եղել է Հայաստանում եւ շինարար վարպետներ է հրաւիրել սերբական եկեղեցիների կառուցման համար²⁰: Մէկ այլ աւանդութեան համաձայն՝ այն հայերը, որոնք օսմանեան զօրքի կազմում մասնակցել են 1389ի Կոսովոյի ճակատամարտին, չկամենալով կռուել քրիստոնեաների դէմ, թաքնուել են Սոկոբանիա քաղաքին մերձ Օզրէն լեռան վրայ: Այստեղ էլ, 1392ին, ի նշան սերբերի հետ համերաշխութեան, կառուցել են Երմենչիչ վանքը, յայտնի որպէս Հայկական վանք: Այն թէեւ պատմութեան ընթացքում մի քանի անգամ աւերել եւ հրկիզել են թուրքերը, սակայն եկեղեցին կանգուն է ցայժմ²¹:

ԺԳ.-ԺԴ. դարերում Դուբրովնիկում եղել է կիլիկեցի հայ վաճառականների փոքրաթիւ համայնք: 1430ին Դուբրովնիկ է ժամանել Հռոմ ուղեորուող մի հայազգի եպիսկոպոս: Այս քաղաքում հայեր բնակուել են նաեւ ԺԷ. դարում. դրա ապացոյցն է այն, որ հայազգի իտալացի բժիշկ, ծնունդով նորջուղայեցի Զորջօ Բալլիւին (Baglivi, 1668-1707) ծնուել է Դուբրովնիկում:

Հայ-հարաւսլաւական կապերը նոր փուլ են մտել, երբ 1459ին Օսմանեան կայսրութիւնը վերջնականապէս գրաւել է Սերբիան: 1521 Օգոստոսի 28ին սուլթան Սիւլէյման Կանունիի (եւրոպական գրականութեան մէջ՝ Սիւլէյման Հրաշալի, թագաւորել է 1520-1566) ղեկավարութեամբ օսմանեան զօրքերը գրաւել են Բելգրադի միջնաբերդը: Քաղաքը մեծ մասամբ հողին է հաւասարուել: Սակայն յաջորդ 150 տարիներին Բելգրադը եղել է խաղաղ բնակավայր, աւելի արեւելեան մի քաղաք՝ օսմանեան ճարտարապետութեամբ եւ նորակառոյց մզկիթներով, որ համարուել է Արեւելքի եւ Արեւմուտքի դարպասը: Օսմանեան Սերբիան

ԺԵ.-ԺԶ. դարերում ունեցել է 100 հազարից ավելի բնակչութիւն, իսկ նրա մայրաքաղաքը դէպի իրեն է ձգել առեւտրականների եւ այնտեղ բնակուել փափագողների՝ հայերի, յոյների, թուրքերի, իտալացիների եւ այլոց մեծաթիւ խմբերի: Բելգրադում հաստատուած հայերի թիւը յատկապէս մեծ է եղել Կրայիա Պետրա կամ Դուբրովնիկի փողոցում, որը եղել է քաղաքի առեւտրի կենտրոններից: Մինչեւ 1920-30ականները՝ այդ փողոցի շինութիւնները վերականգնելիս պատերին յայտնաբերուել են հայերէն մակագրութիւններ²²: Հայերը Բելգրադում առաջին անգամ յիշատակուել են 1573ին: Մատենագիր Գրիգոր Դարանաղցու (1576-1643) վկայութեամբ՝ 1604-1605 թթ. ջալալիների վայրագութիւնների եւ թուրք-իրանական պատերազմների տարիներին Հայաստանի արեւելեան սահմաններից եւ Ղրիմից հայեր են հաստատուել Սերբիայում: Խօսելով Սուլթան Ահմէդի (1603-1617) իշխանութեան մասին, նա մասնաւորապէս նշել է, որ նրա ժամանակ «հայք եւ տաճիկք աստ հաւաքեալ եւ ցրուեալ մինչեւ զԲելլրդատն մինչեւ ցաշխարհն Պուղտանաց եւ Գոթացոց եւ ամենայն Իսկուքացոց»²³: Բելգրադի անուանումը մէկ այլ ձեւով է նա յիշատակել նոյն ժամանակագրութիւնի մէջ. «յորժամ... յԱստամբօլ եկաք, եւ յամենայն հայոց աշխարհին ի Թէոդուպոլսէն ի վայր, ոմանք երկու ամաւ յառաջ եկեալ էին եւ ոմանք բազումք ընդ մեզ եկին, որ էր թվ. ՌԾԴ (1605), եւ շատք այլ յետոյ եկին եւ ցրուեցան յԱնատօլ եւ յԱռտումելս յամենայն քաղաքս, մինչ ի Պէլլրդատ, մինչ Պուղտանաց աշխարհն եւ ի Լեհաց»²⁴: Բելգրադի հայերին յիշել է նաեւ 1669ին Հարաւսլաւիայում ճանապարհորդած անգլիացի ճանապարհորդ-բժիշկ էդուարդ Բրաունը, որը Բելգրադում իջեւանել է մի հարուստ հայ առեւտրականի տանը²⁵:

Հայերի թիւն աճել է նաեւ առեւտրական ճանապարհների վրայ գտնուող Նիշ եւ Պիրոտ քաղաքներում: Ճանապարհորդ-մատենագիր Սիմէոն Լեհացին (1584-1637), 1611-1613 ժամանակահատուածում ճամփորդելով Կ.Պոլսից Վենետիկ, անցել է Հարաւսլաւիայի տարածքով եւ իր Ուղեգրութիւնի մէջ յիշել տեղացի հայերին: Նա 12 օր մնացել է Սկուր (Սկոպիէ) քաղաքում: «Եւ այնտեղ երեք տուն հայ կար, այգեպաններ՝ խիստ հիւրասէր եւ Աստծու երկիւղած, որ մեզ ընդունեցին իրենց մօտ, այգում, եւ մխիթարեցին մեզ կերակրով եւ անուշ խօսքերով...»²⁶: Այնուհետեւ Լեհացին եղել է Պոսնա-սարայում (այժմեան Սարաեւօն), «որ մեծ քաղաք էր՝ շինուած բարձր լեռան վրայ: ...Չորս հայ վաճառական գտանք այնտեղ, որոնք մեզ սիրով ընդունեցին եւ մեծաբեցին իջեւանատանը՝ մխիթարելով մեզ... Երկու օր մնացինք այնտեղ:

Եւ երկրի մարդիկ մեծ ու բարձրահասակ հսկաներ էին, ուժեղ ու զօրաւոր, երկայն ու յաղթանդամ: Բնաւ չգիտեն տաճկի լեզուն, այլ միայն պուլղարի»²⁷: Այստեղ *Լեհացին սերբահորվաթերէնը շփոթել է բուլղարերէնի հետ*:

1634ին *Եւրոպա կատարած ճանապարհորդութեան ժամանակ Բելգրադ է այցելել Մինաս Գրիչը, որը գրել է «Մի ի թուոցն հազարին» տողով սկսուող մի չափածոյ ուղեգրութիւն: Բելգրադ քաղաքի մասին նա գրել է հետեւեալը*.

Ողորմութեամբ աստուածային,
Հասաք աւան Դանոբ գետին,
Որ էր քաղաք դղեակ նմին,
Զոր Պէլկրատ վերածայնին:

Սա է անուամբ Թրակիայ,
Որ եւ կոչի Եւրոպիայ
Մտաք դղեակ գիւղ աւանի,
Զոր Պէլկրատ նա որ ասի:

Խիստ մխիթար տեսաք զսա,
Որ մոռացուց վիշտս մեր սա,
Յամէն բարեաց լցեալ էր սա,
Առատութեամբ ծուկն, որ ի սմա:

Ամէն դիհաց գովեալ էր սա,
Առատութեամբ բարիքն ի սմա,
Խիստ աղքատաց տեղիք էր սա,
Զոր եւ տեսաք աչօք մեք սա:

Այլ յիսնակաց տեղիք էր սա,
Յառատութեամբ բարիքն ի սմա,
Դանոբ գետովն լցեալ էր սա,
Եւս առաւել ծուկն, որ ի սմա²⁸:

Այս հարիւրամեակում Բելգրադը յիշատակուել է հայ մատենագրութեան այլ նմուշներում եւս, յատկապէս՝ ձեռագրերի յիշատակարաններում: Նիւրնբերգի քաղաքային գրադարանում պահուող հայերէն մի Տաղարան գրուել է Բելգրադում: Եւդոկիայում 1631ին գրուած մի

հայերէն ձեռագրում յիշուած է Բելգրադի գրաւումը թուրքերի կողմից²⁹։ 1684ին ընդօրինակուած մի Յայսմաւուրքում կայ մի ժամանակագրութիւն, որտեղ, ի թիւս ժամանակի կարեւոր իրադարձութիւնների, յիշուած է առասպելանման մի դէպք, թէ ինչպէս «Եւ դարձեալ ի ՌՁԲ (1633) թուին ի Բելլորդաթ տաճիկ մի խոզ դարձաւ»³⁰։

1685ին Բելգրադում է եղել գրող եւ ազգային գործիչ Գաբրիէլ Թոխաթեցին, որն այդ մասին նշել է իր 1688 թուակիր պատկերազարդ յիշատակարանում (պահուած է Վիեննայի Կայսերական Մատենադարանում) «Թվոյն Հայոց ՌՃԼԴ, Լաթենացոց 1685, եւ եկի Սեպտեմբերի 20 Թուրքաց երկրէն՝ Պ(է)լլորդատու, ի Պուտիմ»³¹։ Շարունակութեան մէջ Թոխաթեցին եւս մէկ անգամ յիշել է Բելգրադը. «Թվոյն 1688 եւ ի Հայոց ՌՃԼԵ յունիսի ամսոյ 5 Նէմցան առաւ Ըստօնի Պէլլորդատ վերայով. եւ էր միջի փաշան տէրէիտէցի շէյխ օղլի Ահմէտ փաշան երես գրերթն եւ ինքն ու միջի լինող Թուրքն ելան գնացին դէպի Թունայու Պէլլորդատ։ Թվոյն 1688 քուրվիրշտն, որ է տուրայ տու Պալէրան, սա էառ Մեծ Պէլլորդատն ի Թուրքէն յեփրուշով սեպտեմբերի ամսոյ 15»³²։ Նոյն գրութեան մէջ յիշել է, որ 1682ի Յունիսի 28ին ինքը «եկի Պէլլորդատ, ետոյ Պուտիմ»³³։

1691ին գրուած մի Աւետարանի յիշատակարանում եւս յիշուած է նոյն թուականին Բելգրադի գրաւումը թուրքերի կողմից. «Տաճկունք... եկին առին զՊուտիմ եւ զՊէլիկրատ եւ զՆիշ մինչեւ ի Սօֆիա, գոր հերուն ամի կրկին գնացին Տաճկունք եւ առին զՆիշ եւ զՊէլիկրատ»³⁴։ Մխիթարեան հայր Եղիա վարդապետ Կ.Պոլսեցին Բելգրադից 1735ի Յունիսի 3ին նամակ է յղել Մխիթար Սեբաստացուն, տեղեկացնելով, որ Եւդոկիայից նամակ է եկել Բելգրադ, որտեղ նկարագրուած են Թոքաթ տանող ճանապարհները³⁵։

Հայ-սերբական կապերի վաղ օրինակներից է Ժէ. դարի վերջին պոլսահայ միջավայրում աշխատած Յակոբ երէցը, ծնունդով Բելգրադից։ Բալթիմորի Ուոլթըրզ պատկերասրահում պահուած է նրա ընդօրինակած եւ պատկերազարդած մի Շարակնոց (Ms W. 547), որի յիշատակարանում նշուած է. «Աստուածաւանդ սուրբ շարակնոցս գրեցաւ ի խնդրոյ աստուածապաշտ Նուասարդի որդի Ճլափս, ի վայելումն որդոցն, եւ ետ երկոցունց յիշատակ Աստուածատուրին, եւ միւս որդոյն (Ս)ահակին, եւ սա գրեցաւ ձեռամբ Պելիգրատցի Յակոբ երէցվէ ի մայրաքաղաքն Կոստանդինուպօլի, ի թուականիս հայոց ոճիւ (=1678) օգոստոս ամսոյ ԺԵ (15)»³⁶։ Այս շրջանում Կ.Պոլսում ընդօրինակուած մի չարք մատեանների մանրանկարներում նկատելի է նրա ինքնատիպ

ձեռագիրը, որ կրում է հայկական եւ օսմանեան մանրանկարչութեան կնիքը, ինչպէս նաեւ եւրոպական դպրոցի որոշակի ազդեցութիւնը: Լեւարուեստարան էւա Բալիցկա-Վիտակովսկան ենթադրել է, որ այս նոյն նկարչին են պատկանում Ուփսալայի (Շուեդիա) Համալսարանի գրադարանում պահուող 1681ին գրուած մի հայերէն հմայիլի պատկերագարդումները³⁷:

Բելգրադում աւստրիական գրաւման ժամանակ հայերը որոշ արտօնութիւններ են ստացել, այդ թւում՝ եկեղեցի ունենալու: Լէոպոլդ կայսեր թոյլտուութեամբ 1690ին Մովսէս վարդապետ Երեւանցին սկսել է Բելգրադի հայկական եկեղեցու շինարարութիւնը: ԺԸ. դարի սկզբին եկեղեցու քահանան է եղել Տէր Պօղոսը: Այս եկեղեցին յիշել են իրենց ճանապարհորդական նոթերում Ֆրանսիացի Կիկլէն (1658), գերմանացի Աուէրը (1664) եւ վերոյիշեալ անգլիացի Բրաունը (1669)³⁸: Եկեղեցուն կից եղել է գերեզմանատուն, որը յիշատակել է գերմանացի ճանապարհորդ Բրանդշտեյնը³⁹: 1717ին աւստրիացիները Բելգրադի հայերին են ցանկացել տրամադրել քաղաքի Ջէյնադին աղայի մզկիթը՝ եկեղեցի դարձնելու համար: Այսօր Բելգրադի Կալեմեգդան զբօսայգում գտնւում է հայկական արձանագրութեամբ երեք տապանաքար, որոնք մնացել են այդ եկեղեցուց: Դրանք պատկանել են 1685ին Բելգրադում մահացած վանեցի Յունանին (Յովնան), 1714ին մահացած շոռոթցի Մուրատին եւ մահտեսի Մուսէսին: Երկրորդ տապանաքարի կողքին պահպանուել է նաեւ մի խաչքար⁴⁰:

1722ին Բելգրադն արդէն ունեցել է 80 հայ բնակիչ: 1728ին՝ Սերբիայում ապրել է շուրջ 200 հայ, մեծ մասը՝ Բելգրադում, որտեղ եղել է հայկական թաղամաս⁴¹: 1777ի տուեալով Բելգրադի Ջեմուէն արուարձանում եղել է 1130 տուն 6800 բնակիչներով, որոնց կէսը եղել են սերբեր, մնացածը՝ կաթոլիկներ (յատկապէս գերմանացիներ), հրեաներ, հայեր եւ մահմեդականներ: Բելգրադի հայութեան հոգեւոր հովուութիւնը ստանձնել է Վիեննայի Միխիթարեան Միաբանութիւնը: Սակայն երբ 1739ին թուրքերը գրաւել են Բելգրադը եւ աւերել եկեղեցին՝ հայերը գաղթել են Աւստրիայի կազմի մէջ մտնող Նովի Սադ (Նասեաց) եւ Պետրովարադին քաղաքները, որոնցից առաջինում արդէն եղել է փոքրաթիւ հայ կաթողիկէ համայնք: Շուտով Նովի Սադը դարձել է սերբերի մշակութային եւ քաղաքական կենտրոնը եւ կոչուել «սերբական Աթէնք» (Srpska Atina): 1746ին հիմնուել են Նովի Սադի հայ կաթողիկէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին եւ հայկական դպրոցը: Փողոցը, որտեղ գտնուել է եկեղեցին, անուանուել է Հայկական, իսկ եկեղեցուց մինչեւ

Դանուբի ափը կառուցուած հողապատնէշը՝ Հայկական թումը: Բացումից մի քանի տարի անց Դանուբը յորդելով՝ մեծ վնաս է պատճառել Նովի Սադին ու նաեւ Հայկական եկեղեցուն⁴²: Վիեննաբնակ նուիրակի միջոցով տեղի հայերը դիմել են Հռոմին, եւ այդպիսով ձեռք բերած 7756 ֆիորինգ գումարով հնարաւոր է եղել վերականգնել եկեղեցին: Սակայն դրանով չեն վերջացել եկեղեցուն հասած փորձանքները: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին հրդեհուել է 1848ին եւ վերականգնուել 1874ին, երբ Մարիա Թրիանտաֆիլ անունով մի ուղղափառ կին սեփական միջոցներով վերանորոգել է եկեղեցին՝ ճարտարապետ Գէորգ Մոլնարի նախագծով եւ առեւտրական Յովհաննէս Ճանազիզեանի մեկենասութեամբ: Այս եկեղեցին քանդուել է համայնավարական վարչակարգի օրօք՝ 1964ին⁴³: Այժմ այդ եկեղեցու հայատառ արձանագրութիւն կրող մի սալիկը պահոււմ է Պետրովարադինեան ամրոցի թանգարանում, իսկ եկեղեցու տեղում գետեղուած է խաչքար: Պահպանուել է նաեւ Սիմէոն Մելիք Ճանազիզեանի գերդաստանի մահարձանը: 1717-1913 Նովի Սադի հայ համայնքն ունեցել է 20 հովուապետ (17ը Վենետիկից, 3ը Վիեննայից, իսկ բնիկ նովիսադցի Սիմէոն Բարամենցը աւելի քան 30 տարի եղել է եկեղեցու աւագերէց)⁴⁴: 1845ի մի վիճակագրութեան համաձայն Նովի Սադն ունեցել է 17332 բնակիչ, որոնց մէջ 9675 ուղղափառ քրիստոնեաներ, 5724 կաթոլիկներ, 1032 բողոքականներ, 727 հրեաներ եւ հայկական կաթողիկէ եկեղեցու 30 հետեւորդներ⁴⁵:

Օսմանեան հայազգի պետական եւ քաղաքական գործիչներ, ծագումով անեցի Ապրոյեանները, որոշ ժամանակ բնակուել են Բելգրադում:

1718ին Հռոմի Ուրբանեան դպրոցի աշակերտ, կարնեցի Պաշտուր վարդապետ Առաքելեանը, չկարողանալով կաթոլիկութիւն քարոզել Կ. Պոլսում, փախել է Սերբիա՝ իր գործունէութիւնը շարունակելու Բելգրադում⁴⁶: 1737ին Բելգրադի հայերը տեղափոխուել են Հունգարիա՝ հաստատուելով սահմանամերձ Ույվիդէք կամ Հայսոց քաղաքում: ԺԸ դարում հայերը սկսել են հաստատուել նաեւ այլ քաղաքներում (Նիշ, Զագրէբ, Կոստւո, Օսիէկ, որի առաջին սրճարանատէրը եղել է Յովհաննէս Մանուկը):

Սերբիայի հետ այլեւայլ առնչութիւններ են ունեցել նաեւ մերձակայ երկրների, յատկապէս Հունգարիայի, Ռումինիայի, Լեհաստանի հայ բնակիչները: Հունգարահայ Կիշ, Լազար եւ Դանիէլ ընտանիքները տնօրինել են մեծ հողատարածութիւններ Բաշկայում եւ Բանատում⁴⁷: 1781ին սերբական ժիտիշտէ կամ Բեգէյ Սվետի Դուրադ փոքր քաղաքը դարձել է հունգարահայ առեւտրական իսակ Կիշի սեփականութիւնը:

Սերբական մշակոյթին իր նպաստն է բերել լեհահայ հեղինակ Տոդոր Աւրամովիչը, որը 1790ին Պեչուժ հրատարակել է գերմաներէն-սերբերէն բառարան⁴⁸։

ԱՌՆՋՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԺԹ-Ի. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Յատկապէս ժԹ. դարում արեւմտահայութիւնը մի շարք առիթներ է ունեցել ճանաչելու Հարաւսլաւիայի ժողովուրդներին, որոնք նոյնպէս գտնուել են օսմանեան տիրապետութեան ներքոյ։ Նրանցից բոսնիացիներին (մահմեդական հարաւսլացիներին) արեւմտահայերը ճանաչել են նրանց տրուած թուրքերէն անուանումով՝ պոչնաղ/պոչնագ, որտեղից էլ սերել է հայկական Պոչնաղեան ազգանունը։ ԺԷ. դարի հեղինակ Յովհաննէս Կամենացին նրանց յիշել է պոսնացի, իսկ երկիրը՝ Պոսնա ձեւով⁴⁹։ Արեւմտահայութիւնը յատկապէս կապեր է ստեղծել Սկոպիէ (յայտնի նաեւ Ուշկուր կամ Սկուպ անուններով) քաղաքի հետ, որն աշխարհագրականօրէն աւելի մօտ էր Կ.Պոլսին։

Սերբական նոր մշակոյթի եւ լեզուի զարգացմանը իւրովսանն նպաստել է Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութիւնը։ Սերբ լուսաւորիչ, բանասէր, արդի սերբահորովաթերէն լեզուի հիմնադիր Վուկ Ստեֆանովիչ Կարաջիչը (Stefanović Karadžić, 1787-1864) իր պատմական բառարանը հրատարակել է Վիեննայի Մխիթարեան տպարանում։ Նրա առաջին գրքերը լոյս էին տեսել Սերբիայում, սակայն առանց սերբական հոգեւոր առաջնորդի՝ միտրոպոլիտի արտօնութեան։ Այս իրողութիւնը սաստիկ զայրացրել է սերբ կղերականներին, քանի որ այդ ժամանակ նրանց ձեռքին է եղել սերբերէն գրքեր տպագրելու մենաշնորհը։ Կարաջիչն իր գործը տեղափոխել է Վիեննա, որտեղ չէր տարածուում միտրոպոլիտի ազդեցութիւնը։ Տեղեկանալով, որ Մխիթարեան տպարանն ունի սլաւոնական (կիւրեղեան) տառամայրեր՝ նա 1818ին այնտեղ հրատարակել է իր կոթողային աշխատութիւնը՝ *Սերբական Բառարանը*։ Դա պատմութեան մէջ առաջին սերբերէն գիրքն էր, որ գրուած էր նոր ուղղագրութեամբ, ժողովրդական լեզուով, միաժամանակ՝ առաջին սերբերէն եւ առհասարակ սլաւոնական գիրքը՝ տպուած Վիեննայի Մխիթարեանների մօտ⁵⁰։ Հետաքրքիր է նշել, որ Կարաջիչին հայ մամուլը (Թիֆլիսի Արձագանքը) առաջին անգամ անդրադարձել է նրա 100ամեակի առթիւ՝ նրա ազգանունը հանդէս բերելով Ղարաճիչ ձեւով⁵¹։

Կարաջիչից յետոյ Վիեննայի Մխիթարեանների տպարանում է հրատարկուել նաեւ սերբական առաջին այբբէնարանը (1827) եւ Ջեռնոգորիայի իշխան, եպիսկոպոս եւ բանաստեղծ Պետար Բ. Պետրովիչ-Նիեզաչի

(Petrović-Njegoš, 1813-1851) *Հեռնային Պսակ* (Gorski vijenac) փիլիսոփայական գիրքը (1841)⁵², ինչպէս նաեւ *Երեք օր Տրիեստում 1844ի Յունուար ամսին* (Tri Dana u Triestu u Mesecu Januariusu 1844) գիրքը (1844)⁵³:

1830ականների վերջին սերբական արքունիքում աշխատել է սառը գէնքերի նորոգող վարպետ Գրիգոր Մարկովիչը (Մարկոսեա՞ն): 1837ին նա իր միջոցներով հրատարակել է սերբ գրող, հոգեւորական Վիկենտի Ռակիչի գիրքը: 1856ին սերբական կառավարութիւնը նրան առաջարկել է հիմնել սրբեր արտադրող ձեռնարկութիւն՝⁵⁴:

1848-1852 Սերբիայի, Բոսնիայի եւ Հերցեգովինայի ազգային ազատագրական պայքարի վերաբերեալ բազմաթիւ հրապարակումներ են եղել հայ մամուլում (*Եւրոպա, Հայաստան, Արշալոյս Արարատեան, Բանասէր*)⁵⁵:

1877-1878ի ռուս-թուրքական պատերազմում Ռուսաստանի յաղթանակը վճռական դեր է ունեցել Սերբիայի եւ Զեռնոգորիայի անկախութեան նուաճման գործում, եւ Բեռլինի Վեհաժողովի որոշմամբ այդ երկու երկրները ստացել են անկախութիւն՝ ազատագրուելով օսմանեան դարաւոր լծից: Հայ մամուլում սկսել են յաճախ տպագրուել Հարաւսլաւիայի երկրների մասին պատմող նիւթեր⁵⁶: Այս իրողութիւնը հայ մտաւոր շրջանակները տողորել է լաւատեսութեամբ՝ յոյս ներշնչելով, թէ մի օր էլ Հայաստանը կը ստանայ անկախութիւն: Այս իրողութիւնն այլաբանօրէն ներկայացուել է նաեւ աշուղ Զիւանու երգերում: «Հօ Տառը» ծածկագիր բանաստեղծութեան մէջ Զիւանին աշխարհագրական անունները տուել է սկզբնատառերով՝ նշելով, որ «Հող»ն (Հայաստանը) երազում է «Սէ»ի (Սերբիայի) եւ «Բէն»ի (Բոսնիայի) պէս ազատագրուել եւ տեղ գտնել «բառգրքում» (աշխարհում): Մէկ այլ երգում նա գրել է, որ Քեռու (Ռուսաստանի) շնորհիւ ազատագրուել են Սրբուհի մօրաքոյրը (Սերբիան) եւ սիրուն Ելենան (Հերցեգովինան), իսկ Հայկուհին (հայ ժողովուրդը) եւ Մարիամը (Մակեդոնիան) դեռեւս արիւն են լալիս եւ յոյսով սպասում են իրենց ազատագրմանը: Զիւանին ազատագրուած Սերբիան յիշել է նաեւ «Հարաւի Մրմունջը» երգում՝ դարձեալ որպէս Հայաստանի նախկին բախտակից քրոջ⁵⁷:

Ըստ 1895ի սերբական վիճակագրութեան՝ Սերբիայում բնակուել է 43 հայ, (որոնցից երեքը՝ կին) հետեւեալ պատկերով. Բելգրադ՝ 6, Վալեւօ՝ 3, Զայզար (հաւանաբար Զադար)՝ 4, Նիշ՝ 5, Շաբաց՝ 4, Պոստարեւաց՝ 3, մնացեալը՝ այլ քաղաքներում, իսկ Բոսնիա-Հերցոգովինայում՝ միայն 3 հայ⁵⁸: Նովի Սադում Ի. դարի սկզբին բնակուել է շուրջ 100 հայ, որոնք ակնառու տեղ են գրաւել քաղաքի հասարակական եւ մշակութա-

յին կեանքում, ընտրուել քաղաքային խորհրդի մէջ, եղել հարուստ առեւտրականներ: Աչքի ընկնող ընտանիքներից էին Ճանազիգեանները, Մինասեանները, Աւետիքեանները եւ Իշեկուցները (Իսեկուցեան), իսկ Եոսիֆ Միստրովովիչը (Յովսէփ Մեսրոպեան) եղել է Նովի Սադի լաւագոյն ոսկերիչներից⁵⁹: Այս ժամանակաշրջանում Օսմանեան կայսրութիւնը տարրեր հայերի զանազան պաշտօններով ուղարկել է Հարաւսլաւիայի քաղաքներ: Այսպէս, 1900ին օսմանեան կառավարութեան կողմից որպէս փոխհիւպատոս Օզիչէ (հաւանաբար Օսիէկ)՝ քաղաքն է ուղարկուել Յովհաննէս էֆենդի Մաթակեանը⁶⁰: Սերբիայի Վրանիա քաղաքի օսմանեան դեսպանատանը պաշտօնավարել են Սկոպիէում ծնուած Զենոբ Սուրէնեանը (1910ից)⁶¹ եւ Արիս Ֆեսճեանը (1868-1937)՝ Առաջին Բալկանեան Պատերազմի տարիներին (1912-1913)⁶²:

Մասնաւորապէս 1910ականներին Սերբիային եւ Բալկանների հարցին յաճախակի է անդրադարձել հայ մամուլը⁶³: Յակոբ-Գրիգորի կարծիքով՝ հայերը ճակատագրով նման են սերբ եւ մակեդոնացի ժողովուրդներին: «Սերպ ազգին տառապանքը, նախ Թուրքերու, յետոյ ալ Աւստրո-Հունգարիոյ տիրապետութեան տակ, շատ կը նմանի հայերու տառապանքին: Անոնք, ինչպէս մենք, կռուեցան երկու բռնակալութիւններու դէմ, որոնցմէ մին՝ Թուրքը՝ որպէս հասարակաց թշնամի: ...Պէտք է ճանչնանք այս ցեղին յատկութիւնները, սիրենք զինքն ու իր եզական ստեղծագործութիւնները՝ չափով մը հատուցանելու համար այն սէրը, զոր ցոյց տուին Եուգոսլաւները մեր ազգին հանդէպ»⁶⁴, ապա նաեւ՝ «Ճակատագրի բերումով նոյն կացութեան մէջ գտնուող հայ եւ մակեդոնացի ժողովուրդները զիրար դիւրաւ կը հասկնան եւ իրարու հետ միայն եղբայրական յարաբերութիւններ կրնան ունենալ»⁶⁵:

Յայտնի է, որ Առաջին Բալկանեան Պատերազմում բուլղարական բանակի Մակեդոնա-Օդրինեան երկրապահ զօրքերի կազմում մարտնչել է Հայկական Կամաւորական Վաշտը՝ զօրավար Անդրանիկի գլխաւորութեամբ: Այսպիսով, հայերը հանդէս են եկել որպէս Բուլղարիայի դաշնակից հարաւսլաւական պետութիւնների՝ Սերբիայի եւ Զեռնոգորիայի շահերի պաշտպաններ: Սակայն Երկրորդ Բալկանեան Պատերազմի ժամանակ (1913ի Յունիս-Օգոստոս), երբ Բուլղարիայի դէմ միաւորուել են Սերբիան, Զեռնոգորիան, Յունաստանը, Ռումինիան եւ Օսմանեան կայսրութիւնը, այդ ժամ բուլղարական զօրքում մարտնչող հայորդիներն ակամայ դարձել են հարաւսլաւական ժողովուրդների հակառակորդը: Նրանցից յատկապէս աչքի է ընկել փոխգնդապետ եւ զինուորական փաստաբան Կարապետ Վարդազարեանը Ֆիլիպէից: Նա յայտնի է

դարձել սերբերի եւ յոյների դէմ մղուած ճակատամարտերում, ամբողջական ջոկատներ ազատելով կորստից⁶⁵ :

Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին Հարաւսլաւիայի տարածքում օսմանեան բանակի կազմում հանդէս են եկել բազմաթիւ հայորդիներ, որոնց մի մասը գերի է ընկել: 1919ին Կ.Պոլսի Հայոց Պատրիարք Զաւէն արքեպիսկոպոսը յատուկ գրութեամբ դիմել է Կ.Պոլսի սերբական ներկայացուցչին՝ խնդրելով ազատ արձակել Բելգրադում գտնուող թուրքահայ եւ բուլղարահայ գերիներին: Պատրիարքն այդ առթիւ յայտնել է, որ դաշնակից երկրներն արդէն ազատ են արձակել իրենց հայ գերիներին՝ համարելով նրանց բարեկամ ազգի ներկայացուցիչներ⁶⁷ : Հայ գերիների ցանկը լոյս է տեսել Մարսէյի Արմենիա թերթում (9.03.1920), մի թղթակցութեան հետ միասին, որտեղ ներկայացուել է նրանց դառը վիճակը: Յօդուածում խնդրուել է Կ.Պոլսի Պատրիարքի կամ այլ պաշտօնական անձանց միջամտութիւնը՝ նրանց ազատ արձակելու հարցում: 1920ի Մարտի 22ին Արմենիային ուղարկուած նամակում նշուել է, որ Սահակ Գէորգեանը իրրեւ պատուիրակ բազմիցս դիմումներ է կատարել Հարաւսլաւիայի կառավարութեանը, եւ վերջապէս ազատ են արձակուել թուրքական եւ բուլղարական բանակներից առնուած հայ ռազմագերիները: Բոլորը ողջ-առողջ վիճակում Բելգրադից ուղարկուել են Սալոնիկ⁶⁸ :

Ծնունդով քեմախցի վաճառական Սահակ Գէորգեանը (Սաւա Գէորգով կամ Գէորգիեւիչ, Georgiewitch), որ 30 տարի Հարաւսլաւիայի քաղաքացի է եղել, իր ձեռքում է ունեցել սուրճի առեւտրի մենաշնորհը Հարաւսլաւիայի մայրաքաղաքում, տեղական իշխանութիւնների հետ իր ունեցած յարաբերութիւններով ազդեցիկ դիրք է գրաւել Բելգրադում եւ մշտապէս աջակցել է հայ ազգային գործերի յաջող կարգադրութեանը⁶⁹ : Գէորգեանի ջանքերով Սերբիայի առեւտրի նախարար Վ. Վելկովիչը մի որոշմնագրով հաստատել է, որ Սերբիայում բնակուող հայերին պետութիւնը համարի սերբական քաղաքացիներ եւ առեւտրական տեսանկիւնից նրանց առանձնաշնորհումներ ընծայեն: Իր այդ քայլը Վելկովիչը պատճառաբանել է այն իրողութեամբ, որ հայերը պատերազմի ժամանակ եղել են սերբերի բարեկամները, եւ երբ կազմուի հայկական պետութիւնը՝ սերբերն էլ Հայաստանում պիտի վայելեն նոյն իրաւունքները, ինչ որ հայերը Սերբիայում: Երբ այս որոշումը տպագրուել է մամուլում, Սահակ Գէորգեանը հայ ազգի անունից շնորհակալութիւն է յայտնել Վելկովիչին՝ հայ ազգի գործունէութիւնը եւ առեւտրական ձիրքը գնահատելու համար⁷⁰ : Երբ 1920ի Փետրուարի 26ին Աւե-

տիս Ահարոնեանը Գէորգեանին առաջարկել է լինել Բելգրադում Հայաստանի պատուոյ հիւպատոս, վերջինս պատասխանել է, որ ինքն արդէն սերբական իշխանութիւններից ունի հայկական անձնագրերը վաւերացնելու լիազօրութիւն: Նա նաեւ յայտնել է, որ շատ երիտասարդ հայորդիներ կամենում են մեկնել Հայաստան եւ մարտնչել⁷¹: 1920ի Հոկտեմբերի 1ին Հայաստանի Հանրապետութիւնը Գէորգեանին նշանակել է պատուաւոր փոխհիւպատոս⁷²:

1919-1920ականներին Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը բանակցել է սերբ-հորվաթ-սլովէնական պատուիրակութեան գլխաւոր քարտուղարի եւ Սերբիայի Արտաքին Գործերի Նախարար Նինչիչի հետ՝ Հայկական Հարցի, Հայաստանի վերաբերեալ գրականութեան եւ տեղեկագրերի առաքման եւ պատուիրակութեան անդամ Միհրան Սվազլիի կողմից Հարաւսլաւիայում հայկական օջախ ստեղծելու առաջարկի մասին⁷³: 1922ին Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը դիմել է Սերբիայի, Բուլղարիայի եւ Ռումինիայի կառավարութիւններին՝ հայ գաղթականներին ընդունելու խնդրով: Այս ժամանակաշրջանում սերբ-հայկական զօրակցութեան արտայայտութիւնների ենք հանդիպում նաեւ այլ երկրներում: Այսպէս, 1918ի Մայիսի 30ին Միացեալ Նահանգների Դիթրոյթ քաղաքում տեղի ունեցած մեծ ցոյցին մասնակցել են քաղաքի հայկական եւ սերբական, ինչպէս նաեւ այլ ազգութիւնների կազմակերպութիւններ: Յատկանշական է, որ սերբերի կարգախօսը եղել է «պատերազմը Հայաստանէն կը վերջանայ»⁷⁴:

Մեծ Եղեռնից եւ 1922ի Զմիռնիայի աղէտից յետոյ Հարաւսլաւիա հասած սակաւաթիւ հայերը՝ պոլսեցիներ, կիլիկեցիներ եւ քեմալսցիներ (դարանաղցիներ), հիմնականում ապաստանել են Բելգրադում եւ Սկոպիէում, ինչպէս նաեւ ուրիշ քաղաքներում (Նիշ, Վրնիաչկա Բանիա, Կրուշեւաց, Զայէչար, Նեգոտին, Կնիաժեւաց եւն.)⁷⁵: Սերբիայի աշխարհագրական դիրքը եւ ժողովրդի նկարագիրը յատուկ ձգողականութիւն են ունեցել հայերի համար⁷⁶: Ինչպէս յիշել է հին սերբահայերից մէկը՝ Մարի Բարոնեանը. «Սերբերը մեզ եւ միւս գաղթականներուն սրտաքաց ընդունեցին, եւ մենք ալ սիրեցինք հիւրընկալ ու ազնիւ այդ ժողովուրդը... յարմարուեցինք միջավայրին, շատերը քացին մեծ ու փոքր խանութներ ու սկսեցին սուրճի գործ ընել, քանի որ ատշաւութեան գործ մըն էր: Մեր գաւակներն ալ սերբական դպրոց ձգեցինք, քանի որ Բելգրադին մէջ հայկական դպրոց չի եղած եւ հիմա էլ չկայ, բայց ընտանիքում հայերէն կը խօսէինք, որ գաւակներս գոնէ լսելով սորվէին իրենց մայր լեզուն»⁷⁷: Յատկանշական է, որ մրցակցու-

թիւնից եւ նրա անախորժ հետեւանքներից խուսափելու համար նոր գործ սկսող հայերն ընտրել են այնպիսի քաղաքներ, որտեղ սուրճի գործով զբաղուող հայ չլինի⁷⁸ :

1922ի տուեալով՝ Սերբիայում եւ ողջ Հարաւսլաւիայում բնակուել են 165 հայեր (86 տղամարդ, 38 կին, 41 երեխայ), մեծ մասամբ քեմախցիներ, նաեւ որոշ թուով սերաստացիներ եւ պոլսեցիներ: Քեմախցիների մեծաթիւ ներկայութիւնը Հարաւսլաւիայում կարելի է թերեւս բացատրել հաստատուած առաջին ընտանիքների կողմից իրենց ազգականներին հրաւիրելու եւ ապա վերջիններիս կողմից իրենց միւս հարազատներին իրենց կերպ կանչելու շղթայակերպ մողէլով: Շատ քիչ բացառութիւններով բոլորը զբաղւում են առեւտրով, այն դէպքում, երբ իրենց հայրենիքում հողագործներ են եղել: Հինգ-վեց հոգի բարձրագոյն կրթութիւն ունեն (3 բժիշկ, 4 դեղագործ, մէկ լեզուարան), կան նաեւ մի քանի ուսանողներ:

1924ին Սերբիայում հաստատուած առեւտրական Լուիթֆիկ կիւլմէշ-եանին յաջողուել է երկրում ստանալ գորգագործութեան մենաշնորհ եւ Բելգրադում հաստատել գորգի գործարան: Նա մեկնել է յունական Կորֆու կղզին՝ այնտեղ գտնուող ազնեհիւրցի գաղթականների միջից գորգագործութեան վարժ գործաւորուհիներ գտնելու եւ Սերբիա տանելու համար, որը նրան չի յաջողուել⁷⁹ : Այդ գործը յաջողեցրել է Սերբիայի Պեշկերէք քաղաքից գործարանատէր Մ. Իլիճին, որն իր Փարիկային կից հաստատել է գորգագործարան եւ Կորֆուից բերած 25 հայ աղջիկների եւ որբուհիների համար մշտական գործ է ապահովել: Գորգագործարանը ղեկավարել է Պետրոս Աղամեանը⁸⁰ :

Բելգրադում հաստատուած քեմախցիները ունեցել են իրենց հալոնակցական միութիւնը, որը 1925ի Յունուարի 30ին գումարած ժողովով ընտրել է նոր վարչութիւն եւ անուանուել «Դարանաղեաց Հալոնակցական Միութիւն»: Այս միութիւնը նպատակադրել է օգնել Հարաւսլաւիա եկող հայերին՝ հնարաւորութիւն տալով նրանց ինքնաբաւ լինել, նիւթապէս ոտքի կանգնել: Անդամները որոշել են կապեր հաստատել Սերբիայում, Յունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում եւ ԱՄՆում հաստատուած բոլոր քեմախցիների հետ եւ համընդհանուր նիւթական եւ բարոյական աջակցութեամբ մի գիւղ հիմնադրել Երեւանի շրջանում⁸¹ : Ստեղծուել է 90 հազար դինարի հասնող հիմնադրամ: Սակայն այդ դրամից օգտուող չի եղել եւ պետական դրամատանը պահ տուած՝ մնացել է անձեռնմխելի⁸² :

1932ին հիմնուել է Բելգրադի Հայոց Միութիւնը, որը սեփական միջոցներով գնել է Դալմատինսկայա փողոցի թիւ 78 հասցէում գտնուող շէնքը՝ յայտնի որպէս Հայկական Տուն: Այստեղ պարբերաբար հաւաքուել են քաղաքի հայերը, հնչել է հայկական երգ-երաժշտութիւն, դասախօսել են հայոց պատմութեան վերաբերեալ, հայոց լեզու է դասաւանդել Սալոնիկից տեղափոխուած Նոյեմի Մանաշեանը, հայոց պատմութիւն՝ Ասատուր Մկրտչեանը: Գործել է փոքրիկ երգչախումբ՝ Գրիգոր Մորճիկեանի ղեկավարութեամբ⁸³: Հայոց Միութեան միջոցները գոյացել են միանուագ մուտքի վճարումներից, անդամավճարներից, նուիրատուութիւններից, կազմակերպուած հանդէսներից ստացուած հասոյթներից: Միութեան տրամադրութեան տակ է դրուել Դարանաղեաց Հայրենակցական Միութեան հաւաքած 90 հազար դինար գումարը: Բելգրադի հայերը ծրագրել են կառուցել նաեւ Ազգային տուն՝ այդ նպատակի համար հանգանակելով 40 հազար դինար⁸⁴: Այս ձեռնարկը, սակայն, մնացել է անկատար:

«Հայկական Տուն»ը գործել է մինչեւ 1941, գործունէութիւնը դադարել է Բ. Աշխարհամարտի տարիներին, իսկ 1952ին Սերբիայի համայնավարական իշխանութիւնները փակել են այն:

1933ի տուեալով՝ Բելգրադում բնակուել է 120-130 հայ, ներառեալ 15-20 երեխաներ, որոնք յաճախել են սերբական դպրոցներ: Մեծ մասամբ եղել են խանութպաններ՝ տնտեսական լաւ վիճակով, բացառութեամբ մի քանի ընտանիքի⁸⁵: Այս թուականին հայ մամուլին ուղարկուած մի թղթակցութիւն ահազանգել է հայ կեանքի ներկայ վիճակի վերաբերեալ: Այնտեղ մասնաւորապէս նշուած է, որ ոչ կուսակցութիւնը (նկատի ունեն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը), ոչ եկեղեցին հոգ են տանում փրկելու համար փոքրաթիւ, բայց բարեկեցիկ համայնքը: «Գաւառներու մէջ բնակուող Հայերու ազգային վիճակը ալ ատելի սեւ է: Այլասերումը այնքան առաջ գացած է որ, մօտ ապագային ոչ մէկ հայկական ընտանիք պիտի կրնանք գտնել:Անցեալ տարի կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ ժողով մը տեղի ունեցաւ, ուր ընտրուեցաւ առժամեայ վարչութիւն մը բարեգործական ընկերութեան մը ծրագիրը պատրաստելու եւ արտօնութիւն ստանալու համար: Բայց ոչ ոք գիտէ, թէ յարգոյ վարչութիւնը ի՞նչ կ'ընէ...»⁸⁶:

1937ի Փետրուարի 14ին Բելգրադում կայացել է Հարաւսլաւիայի Հայերի Երկրորդ Տարեկան Ժողովը: Զեկուցուել է, որ մէկ տարուայ մէջ 54,929 դինարի մուտք եւ 18,480 դինար ելք է եղել: Ժողովն ընտրել է նոր վարչութիւն առաջիկայ տարուայ համար⁸⁷:

Սկոպիէի ուժն ազգանուէր գործունէութեամբ է զբաղուել Մարտիրոս աւագ քահանայ Գալֆայեանը, որն անխոնջ եւ անվաստակ տքնել է՝ ոչ միայն տեղի հայութեան կրօնական պէտքերը հոգալու, այլեւ նոր սերնդին հայոց լեզու ուսուցանելու գործում: Նրա մահը 1930ականների սկզբին մեծ կորուստ է եղել Սկոպիէի հայութեան համար⁸⁸:

1933ին Սկոպիէի հայերի մէջ յիշուում են հետեւեալ անձինք. Յովսէփ Պոյաճեան՝ սերբական պետական բանակի եւ հիւանդանոցների ճանաչուած բժիշկ, Պօղոս Արմաղանեան եւ Յակոբ Պիքիճեան՝ գլխակապի առեւտրականներ, Կարապետ Դաւիթեան՝ բժիշկ, ներքին եւ մանկական հիւանդութիւնների մասնագէտ, նաեւ գրող (որդին բժիշկ-լեզուաբան Ստեփան Դաւիթեանի⁸⁹), Կարապետ Կարապետեան՝ ապուխտ եւ երչիկ արտադրող, Վ. Գալֆայեան՝ ատամնարոյժ, Նիկողայոս Արտեմեան՝ պետական ծխախոտագործութեան փորձագէտ, Ահարոն Թ.՝ սրճագործ, Կարապետ Քէօմիւրճեան, Ար. Միքայէլեան՝ ոսկերիչ, Յակոբ Ղուկասեան, Յակոբ Զրրճրբեան՝ մուշտակավաճառ, Մահտեսի Աւետիս Նաթանեան՝ մեծահարուստ, անգլիական հիւպատոսարանի փոխ-հիւպատոս, Լեւոն Մելքոնեան՝ բժիշկ, Յարութիւն Գալփաքճեան, Թադէոս Քանտի՝ դեղագործ, Աբրահամ Սիւրմէլեան՝ աղիքի վաճառական, Միքայէլ Բիոսեան՝ դեղագործ, Վարդգէս Բիոսեան՝ ելեկտրագէտ, Մինաս Քիւրքլեան, Յակոբ եւ Կարապետ Թաշճեաններ՝ ձիարչաւի ձիերի տէրեր⁹⁰: Սալոնիկից Սկոպիէ տեղափոխուած Յակոբ Սալոյեանցը քաղաքում հիմնել է մի խոշոր հաստատութիւն⁹¹: 1920ականներին 10-12 հայ ընտանիք է բնակուել նաեւ Մակեդոնիայի Սորովիչ քաղաքում. նրանք աշխատել են երկաթուղային կայարանում, հաց վաստակել՝ վագոններ դատարկելով: Նրանց մէջ եղել են նաեւ պայտագործներ⁹²:

1928ին Սարայելոյի մօտակայ մի գիւղում է հաստատուել իզմիրցի Թագուոր Թագուորեանը, որը 20 տարի բնակուել էր Գերմանիայում: 1929ի ձմեռանը նա սպանուել է խորհրդաւոր պայմաններում⁹³:

Փոքրաթիւ սերբահայերն անտարբեր չեն եղել իրենց փոքրիկ հայրենիքի՝ խորհրդային Հայաստանի հանդէպ: 1927ին Շիրակի երկրաշարժից յետոյ նրանք կատարել են հանգանակութիւն եւ աղէտեալների օգնութեան հիմնադրամին են ուղարկել 16580 դրնար: Հայրենակիցների օգնութեանը նպաստ բերած այդ 27 սերբահայերի ցուցակը հրատարակուել է Յառաջ թերթում, որտեղից իմանում ենք, որ այդ ժամանակաշրջանում Հարաւսլաւիայում հայեր բնակուել են ոչ միայն Բելգրադում եւ Սկոպիէում, այլեւ Նիշ, Զայէչար, Զուպրիա, Պալանկա, Մլադինո-

վաց, Պիրոտ, Օպրենովաց, Կրակուլիվաց, Վալեւօ, Սվիլալանաց, Պոժարեւաց, Տրստենիկ եւ Արանջելովաց բնակավայրերում⁹⁴։

Համախմբող մարմիններ չունենալը, փոքր թիւը եւ խառնամուսնութիւնները արագացրել են Հարաւսլաւիայի հայերի ձուլումը։ Արդէն 1930ականներին տեղի հայ մտաւորականներն ահազանգել են հարաւսլաւահայերին սպառնացող ուժացման եւ ձուլման վտանգի դէմ։ Նովի Սադի հայ եկեղեցու ղեկավար, յայտնի բանասէր, Միխիթարեան Միարանութեան անդամ, Հանդէս Ամսօրեայի երբեմնի խմբագիր Գարրիէլ ծայրագոյն վարդապետ Մենեւիշեանը (1864-1936), որը մահացել է Նովի Սադում, 1933ին հետեւեալն է գրել հարաւային Սերբիայի հայութեան մասին. «Հոս ալ վտանգը մեծ է՝ ինչպէս նաեւ բովանդակ Սերպիոյ մէջ գտնուած հայութեան... Պելկրատ մայրաքաղաքն իսկ՝ դարերէ ի վեր ունի իր պատերուն մէջ հայազգի ընտանիքներ, հարուստ ու աղքատ, ճարպիկ ու թոյլ, ծոյլ ու գործունեայ հայորդիներ, բայց կազմակերպեալ գործարանատրութեան պակասութիւն է, չկան հոն ոչ մատուռ, ոչ քահանայ, ոչ եկեղեցի, ոչ դպրոց, ոչ ժողովատեղի, ոչ համարում իրարու եւ ոչ ազգայնամ հոգատարութիւն»։ Ըստ Մենեւիշեանի՝ վիճակն է՝ աւելի տխուր է Սկոպիէում. «Կը կորսուի անպատճառ հայութիւնը հոն, ուր աղերսն ու յարաբերութիւնը՝ ազգին մեծազանգուած մասին հետ կը խլուի»⁹⁵։ Նա ցաւով նշել է, որ օտար դպրոց գնացող հայ մանուկն արագ օտարախօս է դառնում, հայ երիտասարդը նախընտրում է օտարուհու հետ ամուսնանալ, իսկ գաղութում ընդարմացած է ձեռներէցութեան ոգին, նկատուում է համատարած անտարբերութիւն⁹⁶։ Սակայն Մենեւիշեանը տակաւին յոյս է ունեցել, թէ ամէն ինչ կորած չէ, «Յուսալիք կ'ետն այն է, որ նորափոխ Սկոպիյէի (sic) մէջ ապրող մեր ազգակիցներէն շատ շատերը մինչեւ հիմա աննպաստ պարագաներու մէջ կրցած են քիչ թէ շատ պահել իրենց հայութիւնը»⁹⁷։

Հարաւսլաւիայի մեծագոյն օրաթերթը՝ Բելգրադի Պոլիտիկան, 1935ի Ապրիլի 15ի համարում անդրադարձել է Նովի Սադի հայ համայնքի ձուլման եւ կորստեան փաստին՝ ներկայացնելով նաեւ հայր Գարրիէլ Մենեւիշեանի եւ հայկական եկեղեցու լուսանկարները։ «Ամէն ոք կը ճանչնայ տասը լեզու խօսող այդ ալետր Հայրը։ Կարելի է իրեն հանդիպիլ Նովի Սատի շուկան գնումներու պահին, զամբիւղը ձեռքը։ Անհօտ եկեղեցին բնական է որ հասոյթի աղբիւրներ չունի, բայց գտնուելով գիւղի կեդրոնը՝ Աղեքսանդր պողոտայի վրայ, առանց այցելու չի մնար։ Անտարակոյս [տեղացի] կաթովիկները չեն երթար հոն աղօթելու, մինչ բողոքականները եւ բարենորոգչականները յաճախ կ'այցե-

լեն, քանի որ առաջինները պաշտամունքի վայր չունին, իսկ միսնե-
րունը գիւղին կեդրոնէն շատ հեռու է: Հայ եկեղեցին առաւօտէն մինչեւ
երեկոյ բաց է. այս իսկ պատճառաւ շրջականերէ եկող հիւրեր կ'այ-
ցելեն»⁹⁸:

Նոյն թերթը յիշել է, որ հայ համայնքը ժամանակին մեծ թիւ է կազ-
մել, շատ ընտանիքներ բազմազաւակ են եղել, մինչեւ անգամ յիշուած է
մի փաստ, որ մի հայուհի միանգամից երեք զաւակ է ունեցել: Սակայն
հայկական անցեալը յուշ է մնացել, եւ այդ ամէնից մնացել է միայն մէկ
անհատ՝ հայր Մենեւիշեանը, առանց ծխի, առանց որեւէ գործունէու-
թեան: Այս առթիւ Յակոբ-Գրիգորը ցաւով նշել է. «Կարելի չէ՞ր որ դա-
ւանական խտրութիւնները մէկ կողմ դնելով ծաղկեցնէինք բոլոր հա-
յերս՝ միացած Եուգոսլաւիոյ միակ հայ եկեղեցին, որ առանց Հայո
մնացե՛ր է... Բելգրադի ու Սկիպի հայ գաղութը՝ բոլորն ալ հայադա-
ւան՝ սիրով պիտի օգնեն Նովի Սադի հայ եկեղեցին: Հայր Գաբրիէլ
կրնայ հայադաւան քահանայ մը գտնել, եւ անոր միջոցով Եուգոս-
լաւիոյ բոլոր հայերը խմբել Նովի Սադի հայ եկեղեցիին շուրջ: Իր ան-
կեղծութեան վրայ չենք կասկածիր»⁹⁹:

1935ին Հարաւսլաւիայում բնակուել է 500 հայ, գլխաւորապէս՝
Բելգրադում եւ Սկոպիէում¹⁰⁰: Սակայն հակառակ այդ փոքր թուին՝ հա-
յուլիւնը տեղացիների կողմից անծանօթ տարր չի եղել¹⁰¹: 1939ի տուեա-
լով Հարաւսլաւիայում բնակուել է 452 հայ, որոնցից Բելգրադում՝ 142
հոգի, Սկոպիէում՝ 200 (45 ընտանիք): Մտադիր են եղել վաճառել Նովի
Սադի հայկական եկեղեցին՝ մօտ 300 հազար դոլարով¹⁰²:

Ինչպէս արդէն նշուեց, Նովի Սադում հայկական համայնք չլինելու
պատճառով եկեղեցին դադարել է գործել եւ 1964ին քանդուել սոցիալիս-
տական իշխանութեան կողմից:

1930ականներին հարաւսլաւական մամուլը զգալի հետաքրքրութիւն
է ցուցաբերել հայ ժողովրդի զաւակների քաղաքակրթական եւ մշակու-
թային նուաճումների հանդէպ: Յատկապէս Սկոպիէի Vardar (գետի
անուն) եւ Բելգրադի Vreme (ժամանակ) օրաթերթերի աշխատակից,
գրող-հրապարակախօս Լիուբօ Ստոյովիչը (Ljubo Stojović, ծն. 1909)
1935ի Ապրիլի 10ին մի յօդուած է հրատարակել, որ ներկայացնում է
Սկոպիէի պատմութեան մէջ հայերի ունեցած դերը: Յօդուածի ենթա-
վերնագրերն են՝ «Սկոպիէի հայերի մասին, որոնք մեր անկեղծ քաղա-
քացիներն են, Հայերն էին, որ առաջին անգամ էլեկտրական լոյս բե-
րեցին Սկոպիէ: Նաեւ հայերն էին, որ առաջին քուրք բերեցին Սկոպ-
իէ»: Անդրադառնալով հայ ժողովրդին՝ որպէս աշխարհում առաջինը

քրիստոնէութիւն ընդունած ազգի, Ստոյովիչն անդրադարձել է Արդուլ Համիդի կազմակերպած հայկական ջարդերին: Ահա այս օսմանեան սուլթանը հայ յեղափոխականների է աքսորել նաեւ Սկոպիէ: Նրանցից էր հայ Արմենական (Ռամկավար) Կուսակցութեան ղեմքերից Հաջի Աւետիս Նաթանեանը, որ սերել է Վանի յայտնի գերդաստանից եւ, ինչպէս նշուեց, եղել է բրիտանական փոխհւպատոսը Սկոպիէում մինչեւ Ա. Աշխարհամարտը: Ստոյովիչը վկայել է, որ Սկոպիէ քաղաքում առաջին ելեկտրական լոյսը բերողը 1911ին եղել է ծնունդով կեսարացի ինժեներ Մկրտիչ Զամճեանը, որը յետագայում բերել է նաեւ խողովակով ջուր: Օսմանեան անտառապահական վարչութեան տնօրէն Արամ Հալէբեանը մեծ ներդրում է ունեցել Սկոպիէի կանաչապատման գործում: Հարաւսլաւական բանակի փոխգնդապետ բժիշկ Յովսէփ Պոյաճեանը մեծ օգուտ է տուել Սերբիայի ռազմական կեանքին: Կեսարացի բժիշկ Կարապետ Ս. Դաւիթեանը Հարաւսլաւիայում տարածուած հիւանդութիւնների, յատկապէս մալարիայի (տենդ) մասնագէտ է եղել: Իսկ նախկին դեղագործ Միքայէլ Բիոսեանը եղել է հարաւային Սերբիայի գրեթէ բոլոր հանքերի գիտակ՝ այդպիսով օգտակար հանդիսանալով հարաւսլաւական իշխանութիւններին¹⁰³:

Հայերին յաճախակի անդրադարձել է նաեւ Բելգրադի Vreme թերթը, որի սերը խմբագիրը եղել է սուրճի վաճառական Սահակ Գէորգեանի փեսան: Վերջինս եղել է ազգային երեսփոխան, հարաւսլաւական խորհրդարանի ընդհանուր քարտուղար, հայերի անկեղծ բարեկամն էր եւ իր թերթի էջերում բազմիցս ծանօթացրել է հայ ժողովրդին: Հայ ժողովրդին եւ հայ եկեղեցին մօտիկից ճանաչել եւ գնահատել է նաեւ 1930-1937 Սերբիայի Ուղղափառ Եկեղեցու Համայն Պատրիարք, սերը նշանաւոր կրօնական գործիչ Վառնաւան (Varnava Rosić, 1880-1937)¹⁰⁴:

1936ին Բուլղարիայի Հայոց Առաջնորդական Փոխանորդ Գրիգոր ծայրագոյն վարդապետ Կարապետեանն այցելել է Բելգրադի հայերին, քանի որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հրամանով նա ստանձնել է նաեւ Հարաւսլաւիայի հայերի հովուութիւնը: Մինչ այդ Բելգրադի հայոց հոգեւոր կարիքները հոգացել է Բելգրադի պատրիարք Վառնաւան: Գրիգոր վարդապետը պատարագել է Գաղութային վարչութեան անդամ եւ ազգային գործիչ Մամաս Դաւիթեանի բնակարանում: Մօտ 50 հոգի այդ օրը հաղորդութիւն են ստացել: Բելգրադի եւ Սկոպիէի հայերը որոշել են գնել ազգային տուն, որը ծառայելու է որպէս մատուռ, խորհրդարան եւ քահանաների բնակարան¹⁰⁵: Գրիգոր վարդապետը տեղեկացրել է, որ Բելգրադում բնակւում է 140 հայ ընտանիք (35 ընտանիք, մնացեալը՝ ա-

մուրիններ), որոնք մեծ մասամբ գրադուում են սրճագործութեամբ, նպարավաճառութեամբ եւ նիւթապէս ապահովուած են: Նրանք կազմել են 12 հոգուց բաղկացած Բելգրադահայ Գաղութային Վարչութիւն հետեւեալ կազմով՝ նախագահ՝ Յարութիւն Պաղտասարեան, փոխնախագահ՝ Խորէն Կարապետեան, քարտուղար՝ Յարութիւն Չալքեան, գանձապահ՝ Սամուէլ Կոկանեան, խորհրդականներ՝ Գրիգոր Սեմերճեան, Յարութիւն Շէխեան, Վահան Գուրթեան, Վահրամ Վարդանեան, հաշուեքննիչ՝ Վահան Միրախորեան, Ռուբէն եւ Ասատուր Մկրտիչեան (Բուլղարեւհայ Բառարանի հեղինակը): Գրիգոր վարդապետի վկայութեամբ, Նիշում բնակուել է երեք հայ ընտանիք, Սկոպիէում՝ 25: Այստեղ եւս կազմուել է Գաղութային Վարչութեան մասնաճիւղ՝ ենթակայ Բելգրադի Գաղութահայ Վարչութեանը: Ենթավարչութեան նախագահն էր գնդապետ Յովսէփ Պոյաճեանը, գանձապետը՝ Պօղոս Արմաղանեանը, քարտուղարը՝ Յակոբ Զորճորեանը: Գրիգոր վարդապետը յարգոյ այցելութիւն է կատարել նաեւ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան Սերբիայի պատուոյ հիւպատոս Սաւա Գէորգեանի շիրմին¹⁰⁶:

1940ին Բելգրադում կայացել է Հարաւսլաւիայի Հայերի Ազգային Վարչութեան տարեկան հինգերորդ ընդհանուր ժողովը, որին մասնակցել են շուրջ 40 երկսեռ անդամներ: Վարչութեան նախագահ Պաղտասարեանն առաջարկել է ընդհանուր ժողովի անունից Հարաւսլաւիայի թագաւոր Պետր Բ-ին արեւշատութեան հեռագիր յղել¹⁰⁷:

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմը մեծ անպատեհութիւններ եւ դժբախտութիւններ է ստեղծել Հարաւսլաւիայի հայութեան համար¹⁰⁸: Նրանցից շատերը մասնակցել են զաւթիչների դէմ հարաւսլաւական ժողովրդի պայքարին¹⁰⁹: Համայնավարական վարչակարգի հաստատումից յետոյ շատ հայեր արտագաղթել են ԱՄՆ, Կանադա, Բրազիլիա, եւրոպական այլ երկրներ:

ԱԿԱՆԱԻՈՐ ՀԱՐԱԻՍԼԱԻԱՀԱՅԵՐ

Հարաւսլաւիայի հայութիւնը չի ունեցել խիստ կազմակերպուած համայնքային կեանք: Տեղական առումով, այն սակայն տուել է աչքի ընկնող անհատներ, որոնց հարկ ենք համարում անդրադառնալ:

Դեռեւս Առաջին Բալկանեան Պատերազմից շատ տարիներ առաջ, սալոնիկցի Յակոբ Փիւսքիւլճեանը առաջին անգամ պատրաստել է «Քաշքաւալ» կոչուող նշանաւոր պանիրը, որ դարձել է Մակեդոնիայի արտածման գլխաւոր ապրանքատեսակներից: Մակեդոնուհի Սիտիչը

ատենախօսութիւն է պաշտպանել քաշքաւալի մասին՝ մակեդոնահայերից տեղեկութիւններ հաւաքելով Փիւսքիւլճեանի վերաբերեալ¹¹⁰ :

Բուլղարական հայազգի գրող, թարգմանիչ, հրապարակախօս, դասական մշակոյթի մասնագէտ Ալեքսանդր Բալարանովի (1879, Շտիպ, Մակեդոնիա-1955) հօրենական պապը՝ Մանօ (Մանուկ) Քեհայեանը, եղել է Փոքր Ասիայից, Սկոպիէի մեջլիսի նախագահը եւ քաղաքի դպրոցներից մէկի հիմնադիրը, իսկ հայրը՝ Միքայէլ Բալարանովը (Միխայէլ Բալարանեան), եղել է բժիշկ՝ Շտիպ քաղաքում: Ի դէպ, Ալեքսանդր Բալարանովի եղբայրը մնացել է Մակեդոնիայում՝ դառնալով մակեդոնական բանակի սպայ՝ Բալարանովիչ անունով¹¹¹ :

Հարաւսլաւիայի պատմութեան ականաւոր դէմքերից մէկին՝ Նիկոլա Պաշիչին (Nikola Pašić, 1845-1926) վերագրւում է հայկական ծագում: Այս մասին վկայել է Հարաւսլաւիայում բնակուած տնտեսագէտ Վահան Տոտոմեանցը Բելգրադում հրատարակած Հայերի Դերը Համաշխարհային Քաղաքակրթութեան մէջ գրքոյկում, մասնաւորապէս նշել է, թէ վերջինիս հակառակորդները պարսաւանքի թիրախ են դարձրել նրա հայկական ծագումը¹¹² : Պաշիչի հայկական ծագումը կրկնել է Յակոբ-Գրիգորը՝ նշելով, որ նրա նախնիները եղել են Փաշայեաններ¹¹³ : Այսօր Հարաւսլաւցիներն անտեղեակ են այս իրողութեանը, սակայն չենք կարող չվստահել Տոտոմեանցի պէս լուրջ մի գիտնականի հաւաստիացմանը, որը բնակուել է Հարաւսլաւիայում եւ քաջատեղեակ է եղել այդ երկրի պատմութեանն ու լեզուին: Նիկոլա Պաշիչը փաստօրէն Հարաւսլաւիայի ստեղծողն էր, որը եղել է նախ Սերբիայի վարչապետ եւ արտաքին գործերի նախարար (1891-92, 1904-18), ապա՝ ղեսպանորդ Ռուսաստանում (1893-94), իսկ յետագայում՝ Սերբերի, հորվաթների եւ սլովէնների միացեալ թագաւորութեան վարչապետը (1921-1926):

Նիկոլա Պաշիչը անտարբեր չի եղել հայ ժողովրդի ճակատագրի հանդէպ: Այդ է վկայում Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանում պահուող նրա մի ֆրանսերէն հեռագիրը՝ գրուած 1913ի Յունուարի 11ին, Բելգրադից ուղղուած Աղեքսանդրիա՝ հոգեւորական գործիչ Ռուբէն Գարիկեանին: Ներկայացնում ենք ցարդ անտիպ հեռագրի ֆրանսերէն բնագիրը.

La population arménienne jouissant d'une grande sympathie de la nation serbe la peuple serbe fera tout ce qu'il pourra en faveur et pour améliorer le sort des populations chrétiennes d'Anatolie.

Pachitch¹¹⁴

Հարաւսլաւ դիւանագէտ եւ լրագրող Ալեքսանդր Մալխասունին (դը Մալխագունի) սերել է երեւանցի ազնուական ընտանիքից: Եղել է վերոյիշեալ Հաջի Աւետիս Նաթանեանի ազգականը: Նա ծնուել է Սկոպիէում (այլ տուեալով՝ Ֆիլիպպէում, Բուլղարիա), մահացել 1914ին, Փարիզում: Եղել է Կ.Պոլսի Աւստրիայի հիւպատոսարանի թարգման: Ապա տեղափոխուել է Մակեդոնիա: Նիկոլա Պաշիչի կողմից նշանակուել է Սերբիայի հիւպատոս Փարիզում: 1900ին Փարիզում կայացած համաշխարհային ցուցահանդէսում ներկայացուել է նրա ջանքերով ստեղծուած սերբական ազգագրական թանգարանը: 1906ին նրա մասին առաջին անգամ գրել է Զենոր Սուրէնեանը, որը մանկութեան տարիներից ճանաչել է նրան, յետագայում նրան յիշելով որպէս «լաւ դիւանագէտ, արկածախնդիր լրագրող մը»¹¹⁵: Ի դէպ, Մալխասունու դուստրը՝ Փարիզի օպերայի պարուհի Մարիամ Մալխասունին (Մարիան դը Մալխագունի), 1933ին ամուսնացել է Անգլիայի Լիծի դուքս Զոն Ֆրանսիա Օգբորնի հետ: Լիծի դքսական գերդաստանը դէմ է եղել այդ ամուսնութեանը եւ մի քանի ամիս աշխատել է խափանել այն, սակայն Զոն Ֆրանսիսն ի վերջոյ կատարել է իր որոշումը¹¹⁶:

1910ականներին է գործել հայազգի պետական գործիչ Սմայլ (հաւանաբար Իսմայիլ) Զենկիչը, որը ծնուել է Թուրքիայում, պաշտօնավարել՝ Սերբիայում: Նրա մահուան առթիւ, 1927ին բանաստեղծ Իւան Մանջուրիանիչը գրել է բանաստեղծութիւն¹¹⁷:

Արդէն մի քանի անգամ յիշատակուած բժիշկ Յովսէփ Պոյաճեանը (ծն. 1888, Եղեսիա) բժշկական ուսումը ստացել է Կ.Պոլսում եւ ժընեւում: 1914ին Ֆրանսիացի բժիշկների հետ մեկնել է Սերբիա՝ որպէս պայմանագրեալ բժիշկ բանակի մէջ աշխատելու: Հարաւային Սերբիայի Տետովօ քաղաքում բարձրացել է բժշկապետի աստիճանի: Նոյն պաշտօնով մեկնել է Բիտոլ, Տիրանա եւ այլ քաղաքներ: Երբ սերբական բանակը քաշուել է Սալոնիկ, Պոյաճեանն էլ մեկնել է այնտեղ եւ 1916ին սերբ զինուորականների հետ կրակի առաջին գծում է գտնուել: Հակառակ սպայ լինելուն՝ հասարակ զինուորի պէս կռուել է խրամատներում: Պատերազմի աւարտից յետոյ հարիւրապետի մնայուն պաշտօն է ստացել հարաւսլաւական բանակում: 1922ին գլխաւորել է ի նպաստ հայ որբերի կատարուած հանգանակութիւնը եւ տուել է կարեւոր գումար: 1935ին եղել է Սկոպիէի մեծագոյն զինուորական հիւանդանոցի վարակիչ հիւանդութիւնների բաժնի վարիչը՝ փոխգնդապետի աստիճանով: Արժա-

նացել է պատուանշանների եւ մեծ համակրանք վայելել կառավարական շրջանակներում¹¹⁸։

Տնտեսագէտ Զորջէ Դաւիդովիչը (George Davidovic, Գէորգ Բադդասարի Դաւթեան) ծնունդ է 1899ին, Քեմախի Բագաուիճ գիւղում։ Փոքր հասակում տեղափոխուել է Սերբիա՝ հօր մօտ։ Ուսանել է Ժնեւի Հասարակական եւ Տնտեսագիտական Համալսարանում։ Աշխատակցել է շուէյցարական մամուլին։ Վերադառնալով Բելգրադ՝ աշխատակցել է տեղական եւ արտասահմանեան թերթերին, աշխատել Բելգրադի Առեւտրական Դպրոցում։ 1930ին Դաւիդովիչը հիմնադրել է Բելգրադի Տնտեսագիտական Միութիւնը (1934ից եղել նրա նախագահը), 1931ին՝ *La Vie Economique et Financier* Հարաւսլաւիայի տնտեսագիտական ֆրանսալեզու հանդէսը եւ նոյնի սերբերէն տարբերակը՝ *Ekonomsko Finanske Zivot*։ 1934ին Լայպցիգի միջազգային տնտեսական ցուցահանդէսում ներկայացրել է Հարաւսլաւիան¹¹⁹։ 1933-1937 նախագահել է Հարաւսլաւիայի «Արտիզինալ» ընկերութիւնը, 1937ից եղել է Հարաւսլաւիայի Միացեալ Համագործակցական Շարժում կազմակերպութեան ընդհանուր քարտուղարը։ Մասնակցել է միջազգային համաժողովների Փարիզում, Լահէյում, Քեմբրիջում, Նէապոլում։

Բուլղերիկեան յեղաշրջումից յետոյ ռուսական հայազգի մտաւորականներից ոմանք յայտնուել են Հարաւսլաւիայում։ Նրանցից է տնտեսագէտ, գրող, համագործակցական շարժման տեսարան Վահան Տոտոմեանցը (1875, Աստրախան-1952, Բելգրադ), որի աշխատութիւնները լոյս են տեսել քսան լեզուներով, նաեւ՝ սերբերէն։ 1934ին նա Հարաւսլաւիայում հանդէս է եկել դասախոսութիւններով, Սեպտեմբերին մասնակցել Բելգրադում կայացած Հարաւսլաւական համագումարին¹²⁰։ Նա 1937ից մշտական բնակութիւն է հաստատել Բելգրադում¹²¹։

Ռուսաստանից արտագաղթած հայազգի ճարտարագէտ-նաւաշինարար եւ մեքենագէտ Եակով Մատուէյի Խլիտչիւեւի (1886, Նոր Նախիջեւան, այժմ՝ Դոնի Ռոստովի մէջ-16.04.1963, Բելգրադ) հայկական անունն էր Յակոբ Մատթէոսի Խլթթչեան, որ գրող Մարիէտա Շահինեանի ազգականն էր։ Նա մկրտուել է Նոր Նախիջեւանի հայկական եկեղեցում, 1911ին աւարտել է Պետերբուրգի Պոլիտեխնիկ Ինստիտուտի Նաւաշինական Բաժանմունքը։ Նոյն թուականից աշխատել է նոյն ինստիտուտի Շինարարական Մեքենագիտութեան Ամբիոնում եւ Բալթիական Նաւաշինական Գործարանի Կոնստրուկտորական Բիւրոյում։ 1918ին Խլիտչիւեւը մասնակցել է Խերսոնի Պոլիտեխնիկ Ինստիտուտի կազմակերպմանը։ 1920ին անցել է Կ.Պոլիս, այնտեղից՝ Բելգրադ, որտեղ աշխա-

տանքի է անցել համալսարանի տեխնիկական բաժնում (1937ից՝ ուսուցչապետ) եւ հարաւսլաւական գիտական մամուլում հանդէս է եկել յօդուածներով: 1955ին նա ընտրուել է Գիտութիւնների եւ Արուեստի Սերբական Ակադեմիայի իսկական անդամ: Խլիտչիւն է կազմակերպել տեսական եւ կիրառական մեքենագիտութեան առաջին երեք համագումարները Հարաւսլաւիայում: Պարգեւատրուել է հարաւսլաւական պետական շքանշաններով¹²²:

Կարճ ժամանակով Բելգրադի օպերային թատրոնի գլխաւոր բեմադրիչը եւ տնօրէնն է եղել հայազգի ռուս երգիչ (բարիտոն) եւ օպերային բեմադրիչ Միխայիլ (Միքայէլ) Կարակաշը (1887-1937): 1931ին հաստատուելով Բելգրադում, նա տեղի օպերայում կատարել է մի շարք բեմադրութիւններ, որոնցից նրան մեծ ճանաչում են բերել «Սելիւեան Սափրիչը» (1934) եւ «Իշխան Իգոր»ը (1935): Կարակաշը մահացել է 50 տարեկանում, Բելգրադում (այլ տուեալով՝ Բուխարեստում)¹²³:

1931ից ի վեր, մի քանի տարի Սկոպիէում է բնակուել բանասէր, թարգմանիչ, երաժիշտ, տնտեսական գիտութիւնների մագիստրոս Յակոբ-Գրիգորը, որը հայ-հարաւսլաւական մշակութային կապերի ամենաեռանդուն գործիչներից էր: Թէեւ զբաղմունքով եղել է մուշտակավաճառ, սակայն նա միաժամանակ ակտիւօրէն թղթակցել է հայ եւ տեղական մամուլին (մասնաւորապէս՝ *Vardar*ին), յետագայում հանդէս է եկել առանձին գրքերով: Նա կազմել է սերբահորվաթերէն-հայերէն զրպանի բառարան, որը մնացել է անտիպ¹²⁴:

1931ին Ջագրէբի Առեւտրական Բարձրագոյն Ինստիտուտը դոկտորի տիտղոսով աւարտել է Տիրան Ա. Սուքիասեանը, ծնունդով Քեմախի Բագառիճ գիւղից: Նրա դոկտորական թեզն էր «Հայկական Հարցը Մինչեւ ԺԹ. Դարի Վերջը»: Ինստիտուտի դասախօսները բարձր են գնահատել նրա աշխատութիւնը, իսկ Ջագրէբի կարեւոր թերթերն այն որակել են որպէս քաղաքագիտական լուրջ աշխատութիւն: Այս առթիւ հայ մամուլին ուղարկած թղթակցութեան մէջ գրուել է. «Մտադրած ենք այս աշխատութիւնը տպել տալ տեղական լեզուով եւ ձրի բաժնել պետական անձնատրութիւններու, ինչպէս նաեւ կարեւոր պաշտօնեաներու: Թէեւ հայ գաղութը փոքրաթիւ է Եուկոսլաւիոյ մէջ, բայց սիրուած է տեղական տարրին կողմէ իբրեւ լուրջ, համեստ, գործունեայ եւ ստեղծագործող ցեղ մը»¹²⁵:

Փարիզարնակ լրագրող-հրապարակախօս Լեւոն Սաւաթեանը 1930ականներին ճանաչուած է եղել որպէս Հարաւսլաւիայի մեծ բարեկամ, *Revue Balcanique* ֆրանսերէն հանդէսի հրատարակիչը: Հարաւսլաւ-

իայի մասին Ֆրանսիայում նրա հրատարակած յօդուածները ամէն օր հեռախօսով կամ հեռագրով հաղորդուել են հարաւսլաւական մամուլին, մասնաւորապէս՝ Բելգրադի մեծագոյն եւ կիսապաշտօնական Vreme օրաթերթին:

Մակեդոնիայի Հանրապետութեան Գիւղատնտեսութեան փոխնախարարը որոշ ժամանակ եղել է Արթին Յովսէփեանը: Համալսարանի ուսուցչապետ է եղել բժիշկ Լեւոն Մելքոնեանը¹²⁶: Հարաւսլաւական շրջանակներում ճանաչուած է եղել Տիգրան պէյ Չրաճեանը, որը Բ. Աշխարհամարտից յետոյ ընտրուել է Ազգային Պաշտպանութեան Խորհրդարանական Յանձնախմբի ատենապետ ու նաեւ՝ հայ համայնքի ներկայացուցիչը Հարաւսլաւիայի խորհրդարանում¹²⁷:

Վրիժառու Սողոմոն Թեհլերեանը (1896-1960) Բեռլինում Թալէաթ փաշային սպանելուց յետոյ, 1921ին կնոջ՝ Անահիտի հետ հաստատուել է Բելգրադում: Նրա գաւակները ծնուել են Բելգրադում: Սողոմոն Թեհլերեանի որդի Շահէնը (ծն. 1925) եօթ տարեկանից դաշնամուր է նուագել, յետագայում աւարտել Բելգրադի Երաժշտական Ակադեմիան եւ դասաւանդել քաղաքի տարբեր երաժշտական դպրոցներում: Հանդէս է եկել նաեւ որպէս մենակատար: Երաժիշտ է եղել նաեւ նրա եղբայրը՝ Զաւէն Թեհլերեանը, որը յետագայում դարձել է Սան Ֆրանսիսկոյի Սիմֆոնիկ Նուագախմբի առաջին ջութակահարը¹²⁸: Թեհլերեանները բնակուել են Բելգրադի Դալմատինսկայա 11 փողոցում, մինչեւ 1951, որից յետոյ հաստատուել են Մարոկոում, այնուհետեւ՝ ԱՄՆում¹²⁹:

Հայ-հարաւսլաւական կապերի եւ ականաւոր հարաւսլաւահայերի մասին խօսելիս սխալ կը լինի չիշատակել Մելանի Խորասանճեանին (1885-1924): Հայի հետ ամուսնացած եւ հայերէնին քաջամուտ այս սերբուհին (ծնեալ Ժանիէտովիչ) լիովին նուիրուել է իր ամուսնու ժողովրդին, իր իսկ խօսքերով՝ «հերոս հայ ցեղին»: Մեծ յարգանք վայելելով հայկական, սերբական, բելգիական, իտալական եւ Ֆրանսիական շրջանակներում՝ Մելանի Խորասանճեանը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին նուիրուել է հայ զինուորների խնամքի գործին, Լոնդոնում կազմակերպել օգնութիւն՝ յանուն հայ որբերի, եղել Հայ Տիկնանց Աշխատանոցի եռանդուն գործիչներից: Այնուհետեւ նուիրուել է եւրոպական ժողովուրդների մէջ հայութեանը ներկայացնելու գործին՝ նպատակ ունենալով յատկապէս՝ հայ արուեստի միջոցով հային ճանաչել տալ օտարներին: Բազմիցս հանդէս է եկել հայանպաստ բանախօսութիւններով, հայութեան շահերը ներկայացրել Ա. Աշխարհամարտից յետոյ Ժնեւի Միջազգային Համագումարում: Մելանի Խորասանճեանի

ջանքերով է հիմնուել Բելգիայի «Արմենիա» միութիւնը: Նա քաջալերել է հայ բեմի դերասանուհի էլիզ Գովանին (Պիննեմէճեան) Փարիզում հայկական թատերախումբ հիմնելու: Այս եռանդուն սերբուհու անժամանակ մահը Բրիւսէլում, 39 տարեկանում, մեծ կորուստ է եղել հայ ժողովրդի եւ յատկապէս հայ արուեստագէտների համար¹³⁰:

ՀԱՅ-ՍԵՐԲԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԸ 1910-1930ԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Արդէն 1911ին սերբ գրականութեան որոշ նմոյշներ հայերէն են թարգմանուել բնագրից: Պոլսի Ազատամարտ շարաթաթերթի յաւելումածում լոյս է տեսել Բոր- Միրկովիչի «Կեանքին Ընդմէջէն» բանաստեղծութիւնը՝ Զենոր Սուրէնեանի թարգմանութեամբ¹³¹: Վերջինս Եղեռնի զոհ բանաստեղծ Արմէն Տորեանի (Հրաչեայ Սուրէնեան) եղբայրն էր: Սերբերէնի նրա իմացութիւնը բացատրուում է այն հանգամանքով, որ Սուրէնեան եղբայրները ծնուել են Սկոպիէում:

Փարիզաբնակ բանասէր Մ. Ս. Դաւիթ Բէկը (Մարտիրոս Սարգսեան, 1870-1938) հրատարակել է քերականութիւններ եւ զրուցատրութիւններ տարբեր լեզուներով, նաեւ՝ սերբերէն:

Հայ-սերբական գրական կապերի մասին խօսելիս նախեւառաջ յիշուում է Յովհաննէս Թումանեանը, որը 1915ից սկսած ռուսերէնից թարգմանել է սերբական դիւցազնավէպի մի քանի չափածոյ հատուածներ՝ «Թէ Ինչ Ուղարկեց Թուրքի Սուլթանը Մոսկովի Յարի Ընծաների Փոխարէն», «Մարկօն Ռամագանին Գինի է Խմում», «Մարկօն Վերացնում է Պսակի Հարկը» եւ «Մարկօն Վար է Անում»: Առաջին վիպերգում, ըստ գրականագէտների, Թումանեանը տեսել է թուրքական լծից քրիստոնեայ ազգերի ազատագրման գործում Ռուսաստանի պատմական դերի հաստատումը, իսկ երկի գրաւորութիւնը հայ բանաստեղծի համար մեծացել է նրանով, որ քրիստոնեայ պատրիարքի՝ «արդար ծերունու» կերպարն իր մարդասիրութեամբ եւ անձնագոհութեամբ յիշեցնում է Թումանեանի «Աղաւնու Վանքը» ստեղծագործութեան ծերուկ հայր Օհանին¹³²: Յատկանշական է, որ Թումանեանը ծանօթագրել է որոշ անուններ, օրինակ, «Կոսովի դաշտը» նա համարել է «սերբական Աւարայրը», նմանութիւններ տեսել արքայազն Մարկոյի եւ Սասունցի Դաւիթի կերպարների միջեւ¹³³: Թումանեանը 1916ին գրել է նաեւ «Մի Երկու Խօսք Սերբ Ժողովրդական Էպոսի Մասին» յօդուածը¹³⁴:

Աւետիք Իսահակեանի «Ժողովրդի Քնարը (Սերբական Լեզենդ 18րդ Դարի)» վիպերգը մի պատկեր է՝ սերբ ժողովրդի թուրքական տիրապետութեան ժամանակաշրջանից, այն ժամանակ, երբ «Փայլատակում էր

եաթաղանը կեռ/ Արիւնաթաթախ Սերբիայի վրայ»։ Վիպերգում խընջոյք է անում «Արդուլահ փաշան, Սերբիայի դահիճ/ Դերմակ Բելգրադի պերճ ապարանքում»¹³⁵։ Նա հրամայում է իր մօտ կանչել ծեր գուսլեար Մարկոյին՝ հրամայելով իր գործիքով փառարանել իրեն։ Դրա դիմաց փաշան խոստանում է ազատել Մարկոյի չորս գերեվարուած որդիներին։ Սակայն ծեր գուսլեարը չի կարողանում իրեն կեղծել։ Նա ջարդում է իր գործիքը, ասելով, որ «ժողովրդի քնարը չի կարող ստել»։

Սերբիան թռուցիկ յիշուած է Ռուբէն Սեւակի «Ճամբորդութիւն» արձակ գործում (1906), երբ երիտասարդ գրագէտը շոգեկառքով ուսման է մեկնելիս եղել Շվեյցարիա։ «Այս գիշեր ուժգին երաժշտութիւն մը կ'արթնցնէ զիս ընդոստ։ Սերպիոյ Փիրոս կայարանին առջեւ կեցած ենք։ Չիւնը ծածկեր էր գետինները ճերմակ, ճեփ-ճերմակ։ Չիւներուն վրայ Սերպիոյ աշխոյժ քանի մ'է որ կը պարէ զուարթօրէն. երաժիշտները իրենց ձայնին բոլոր ուժգնութեամբը կ'երգեն իրենց տոհմիկ երգերը։ Մարդ պէտք չունի անոնց լեզուն գիտնալու՝ զմայլելու համար այդ սրտայոյզ երգերէն։ Ու տխրագին աղաղակներ կը թնդան օդին մէջ, ու գեղջուկ երգեր կը ցնցեն սրտերը, ու ջութակներ կը հեծեն գիշերին մէջ.... Ու կը յառաջանանք միշտ։Ու ահա՛ լոյսը, ահա՛ տունի ստուերները, ու ահա՛ կայարանն ալ։ Պելկրատ ենք»¹³⁶։

Սերբ գրականութեան այլեւայլ նմոյշներ լոյս են տեսել նաեւ 1920-ականների հայ մամուլում¹³⁷։ 1939ին հայ մամուլում Յակոբ-Գրիգորի արձակ թարգմանութեամբ լոյս է տեսել սերբական ազգային «Դուչան Կայսեր Ամուսնութիւնն ու Մահը» դիւցազներգութիւնը։ «Հայեսերբ քարեկամութեան առաջին սանդղիւնը թող ըլլայ այս փորձս, որուն անշուշտ ուրիշներ պիտի յաջորդեն», գրել է թարգմանիչը¹³⁸։ Ի դէպ, այս առթիւ Բելգրադի Vreme օրաթերթում ճանաչուած երիտասարդ հրապարակախօս Տոդոր Մանեւիչը (Todor Manevic) 1935ի Օգոստոսի 11ի թւում ստորագրել է յօդուած հայ ազգի գրական կարողութիւնների մասին։ Իր խօսքը սկսելով Յակոբ-Գրիգորի՝ սերբական դիւցազներգութեան թարգմանութեան յիշատակմամբ, նա նշել է, որ հայերը շատ տարիներ առաջ թարգմանել են գրեթէ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի դիւցազներգութիւնները եւ Շեքսպիրի գործերը՝ յիշելով հայ թարգմանիչներ Արսէն Ղազիկեանի, Մատթէոս Մամուրեանի եւ Յովհաննէս Մասեհեանի անունները¹³⁹։

1936ին Բելգրադում լոյս է տեսել Ֆրանց Վերֆէլի Մուսա Լերան 40 Օրերը վէպի սերբահորվաթերէն թարգմանութիւնը՝ երկու մեծ հատորով եւ «Հայերի Մեծ Վէպը» ենթախորագրով¹⁴⁰։ Հարաւսլաւական մա-

մուլը, մասնաւորապէս Սկոպիէի Vardar-ը եւ Skopski Glasnik-ը (Սկոպիէի լրագրեր) ջերմ տողերով ողջունել են գրքի հրատարակումը¹⁴¹։ 1930ականներին Բելգրադում ելոյթ է ունեցել նշանաւոր հայ նուագածու Բեմանչիստ Ռուբէնը (Գարախանեան, 1895-1983)։ Ի դէպ, Ռուբէնին Բելգրադի թուրք հիւպատոսը սխալմամբ դրել է յեղափոխական գործիչ Ռուբէն Տէր Մինասեանի տեղը եւ ձերբակալել է տուել, որից նա ազատուել է Սողոմոն Թեհլերեանի եւ Բելգրադի հայոց քահանայի ջանքերի շնորհիւ¹⁴²։

Եղել են կապեր նաեւ արուեստի ասպարէզում։ Որոշ ժամանակ Բելգրադում է գործել երաժիշտ Լեւոն Եղիազարեանը (1870ականներ, Շամախի-1927, Բրաշով, Ռումինիա), գրող Կոստան Զարեանի համահայր եղբայրը։ 1925ի Փետրուարի 9ին Բելգրադի թատրոններից մէկում նրա ղեկավարութեամբ կայացել է տեղի Ստանկովիչ երգչախմբի համերգը։ Բացառապէս սերբերից կազմուած այս երգչախմբին հայ երաժիշտն ուսուցանել է հայ ժողովրդական երգեր, եւ խումբը յաջողութեամբ կատարել է «Իմ Զինարի Եարը», «Կռունկ», «Ինջելիք» եւ այլ երգեր, որոնք մեծ հետաքրքրութիւն են առաջացրել։ Արտասանուել են Արշակ Զօպանեանի La Roseraie d'Armenie ժողովածուի բանաստեղծութիւններից՝ սերբերէն թարգմանութեամբ¹⁴³։ Երեկոյթին մասնակցել են Սերբիայի լաւագոյն դերասաններ, ինչպէս նաեւ հայ երգչուհի Բորովեանը, որ կատարել է «Անտունի», «Երազ» եւ «Արի իմ Սոխակ» երգերը։ Համերգից յետոյ Սերբիայի խորհրդարանի նախագահ Լուրա Իւանովիչը եւ իր տիկինը իրենց օթեակն են հրաւիրել Եղիազարեանին եւ շնորհակալութիւն յայտնել համերգի համար¹⁴⁴։ Այս համերգին, սակայն, անդրադարձել է ընդամէնը մէկ սերբական թերթ¹⁴⁵։

1935ին Սկոպիէի պետական թատրոնում կայացել է քաղաքի երաժշտական վարժարանի ուսանող, «Վարդար» մեծ երգչախմբի անդամ Յարութիւն Ղազարոսի Սիւրմէեանի (բանասէր, հոգեւորական Արտաւազդ Սիւրմէեանի եղբորորդին) մենահամերգը, որի ընթացքում նա հանդէս է եկել հայկական եւ հարաւսլաւական երգերի կատարումներով¹⁴⁶։ 1937ին, նա մեծ յաջողութեամբ հանդէս է եկել Մասկանիի «Գեղջկական Ասպետութիւն» օպերայի բեմադրութեան մէջ։ Բ. Աշխարհամարտից յետոյ Սիւրմէեանը երկար տարիներ եղել է Սկոպիէի Մակեդոնական Ազգային Օպերայի մեներգիչ, հանդէս եկել դասական եւ հարաւսլաւական երկու տասնեակի հասնող օպերային բեմադրութիւններում՝ մեծ յաջողութիւններ արձանագրելով Հարաւսլաւիայի քաղաք-

ներում¹⁴⁷։ Նա մեծապէս նպաստել է մակեդոնական երաժշտական մշակոյթի զարգացմանը։

Հարաւսլաւիայի հայ երաժիշտներից են նաեւ 1935ից Բելգրադում բնակուած դաշնակահարուհի Ուսաննա Տէրտէրեանը (ծն. 1912, Քեմախ), ինչպէս նաեւ 1932ին Բելգրադում ծնուած դաշնակահարուհի էւիցա Բաղդասարեանը եւ 1937ին Սուբոտիցայում ծնուած երգչուհի Ալմաստ Պետրոսեանը¹⁴⁸։

Դերասան Վահրամ Փափագեանի վկայութեամբ՝ մինչեւ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը Կ.Պոլիս է եկել բոսնիացի մեծահարուստ Ռիզա Ռուհին Սարայեւոյից։ Նա կազմակերպել է հայկական ուժերով Շեքսպիրի Համլէտի բեմադրութիւնը եւ Ֆինանսաւորել ամբողջ գործը։ Ներկայացման բեմադրիչը եղել է Վահրամ Փափագեանը։ Ռիզա Ռուհին ներկայացումից մէկ ժամ առաջ յայտարարել է, որ ինքը պէտք է մայրենի լեզուով խաղայ Կլաւդիոսի դերը, որը ո՛չ երբեւէ փորձել էր, ո՛չ էլ տեքստին էր ծանօթ։ Հայ դերասանները չեն ցանկացել մերժել իրենց երկու ամիս հովանաւորած առատաձեռն օտարերկրացուն։ Սակայն Փափագեանի հօրաքոյրը, որը նոյն ներկայացման մէջ Գերտրուդի դերակատարուհին էր, փրկել է դրութիւնը։ Նա «այդ գիշեր խաղաց թագաւորն ու թագուհին «մի մարմին դարձած», թոյլ չտալով խելագար բոսնիացուն որպէս նմոյշ արտասանել գոնէ մի վանկ խորվաթական դպրութիւնից։ Այդ ներկայացումից քիչ յետոյ Ռիզա Ռուհին հեռացաւ մեզանից Սարայեւօ, իր ծննդավայրը, տանելով իր հետ իբր ամուսին մի սիրուն աղջկայ, սկիւտարցի մի համեստ հայ ընտանիքից, օրիորդ Բլոնդին անունով, անբաւ հարստութիւն թողնելով մեր թատրոնին եւ մի թանկագին մատանի՝ ինձ, որպէս յիշատակ»¹⁴⁹։ Տեղին է նշել, որ իր Յետադարձ Հայեացք յուշագրութեան վերջում իր այցելած քաղաքները թուարկելիս Փափագեանը յիշել է նաեւ երեք հարաւսլաւական քաղաք՝ Նիշ, Բելգրադ եւ Զագրէբ¹⁵⁰։

Դարձեալ Յակոբ-Գրիգորի վկայութեամբ՝ 1936ին Հարաւսլաւիայում մեծ յաջողութիւն է ունեցել հայ անդրանիկ հնչուն շարժանկարը՝ Համօ Բեկնազարեանի «Պեպօ»ն։ «Մեր քաղաքին մէջ չգիտցող չմնաց։ Թերթերը օրեր առաջ իրենց սիւնակներուն մէջ այս չորս գիրերը տարածեցին, եւ ժողովուրդը յուսախաբ չեղաւ։ Գնա՛ց, գնաց բազմութիւնով, եւ լսեց իրեն համար նոր լեզու մը, ոսկեղէն լեզու մը։ Ինչպէս իմացայ, Սլովենիոյ քաղաքակիրթ մայրաքաղաքին՝ Լուբլանայի մէջ, ՊԵՊՕն տարեր է ողիմպիական յաղթանակ մը։ Եւ ֆիլմը «վագեր» է այդ քաղաքի թատրոններուն մէջ՝ ա՛յնքան երկար, որ մենք ստիպ-

ուած պիտի կոչենք այդ՝ «Պեպոյի մարաբունեան վագրը՝ Լորիանայի մէջ»¹⁵¹։

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ Հայ-Հարաւորակաւ կապերը, թէ՛ եւ սակաւ եւ պատահական, ինքնին ուշադրաւ են՝ հանդիսանալով Եւրոպայում հայոց ներկայութեան խճանկարի մի գոյնը։ Հարաւորաբար հայութիւնը եղել է Բալկանեան Թերակղզու տիպար գաղութ, որն իր սակաւութեան եւ ազգային կեանքի անկազմակերպութեան պատճառով դատապարտուած էր եղել արագ ձուլման եւ անհետացման¹⁵², թէ՛ ուրիշ սօր էլ հարաւորաւ հայերից շատերի մէջ վառ է մնում ազգային սգին եւ համախմբուելու ջանքեր են գործադրուում։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Այս երկրի անունը ի. դարի արեւմտահայ մամուլում տրուել է թարգմանաբար Սեւ-Լեռ կամ Սեւ-Լեռնեան կառավարութիւն անուններով («Պետական կեանք», *Ազատամարտ*, 18.06-1.07.1911)։

² Անգամ մեր օրերում գուգահեռներ են անցկացւում Ղարաբաղի եւ Կոսովոյի հիմնախնդիրների միջեւ (Ստեփան Պօղոսեան, «Սերպիս եւ Հարստան, Փոսոփս եւ Արցախ», *Յաւաք*, 7/8.07.2007)։

³ Մինչեւ անգամ յայտնի են դէպքեր, երբ հայերին եւ սերբերին թիրիթացաբար կոչնացրել են։ Այսպէս, երբ 1917ին Մարտէյում նշել են Մառնի ճակատամարտի երրորդ տարեկիցը, հանդիսութեան ժամանակ հայերին սխալմամբ սերբ են կոչել։ Այս առթիւ ժամանակակիցը գրել է. «Ֆրանսան աշխարհի յառաջադէմ ազգերէն ըլլալով համղերձ, դեռ հասարակ ժողովուրդը քոլորովին տգէտ եւ անձամօր է հայերու ու հայաստանին, անոնք կը շփոթեն մեզ յաճախ Սերպերու եւ Սերպիսցիներու հետ» (Ալբրո, «Մառնի Յաղթական ճակատամարտի 3րդ Տարեդարձը եւ Մ. Հ. Ծ. Մրտթերէն», *Վերածնունդ*, 17.10.1917, էջ 120)։

⁴ Hagop-Krikor, *Les Arméniens Connus et Inconnus*, Փարիզ, 1974, էջ 100-107, նաեւ՝ Սակոբ-Գրիգոր, *Երկերու Հաւաքածոյ*, Փարիզ, 1981, էջ 300-324։

⁵ Հայ-սերբական առնչութիւնների վերաբերեալ նրա յայտածները տե՛ս՝ նրա հայերէն սերբերէն մատենագիտութեան մէջ (Քարկէն Միմեմեան, *Մատենագիտութիւն*, Երեւան, «Գիրք» Հրատարակչութիւն, 2002)։

⁶ Վ. Գ., «Հայերը՝ Գրէի Ենթահանդէսը Պեկրատում», *Սփէնթ*, Յաւաք-Մարտ, 2008, թ. 1-3, էջ 8։

⁷ Հրաչեայ Աճառեան, *Հայ Գաղթականութեան Փատմութիւն*, Երեւան, «Զանգակ-ՍԴ», 2002, էջ 980, նաեւ՝ Ալատ Եովակիմեան, «Հարաւորաբար», *Վայ Քիչուք* շաբաթաթերթ, Երեւան, «Հայկական Հանրագիտարան» Հրատարակչութիւն, 2009, էջ 209-210։ Ա. Բ. Մակարեանի *Թուշադիրը Թրակիայ եւ Մակեդոնիայ* Վայ Թագութեան ուրիշ քաղաքապետը (Մեքսիկոյ, «Հորիզոն», 1920) վերաբերում է յուսկան Սաֆեյանին։ Հայ-Հարաւորակաւ կապերին անդրադարձել է նաեւ Կրամարայէն Յրոբիկա Բրուտեանը սփյուռքայէ նրաժշտական մշակութիւն հուշում իր՝ Վայ Թագութեան Մշակութի Աշխարհագիրը Ընծիւները հատորում (Երեւան, 1984)։ Միւս կողմէն, 1984, էջ 228/229։

- ⁸ Մենք կը փորձենք կատարել առաջին գործնական քայլը սոյն թեմայի ակադեմիական ուսումնասիրութեան մէջ՝ նրա ամենալայն ընդգրկմամբ հետազոտումը թողնելով նախկին Հարաւսլաւիայի ժողովուրդների լեզուների գիտակ մի մասնագէտի, որը հնարաւորութիւն կ'ունենայ պրպտումներ կատարել հարաւսլաւական, ինչպէս նաեւ եւրոպական այլ երկրների դիւաններում (մասնաւորապէս՝ Վիեննայի Միսիթարեան Միաբանութեան արխիւներում, որտեղ արժէքաւոր նիւթեր կան յատկապէս Սերբիայի հայութեան վերաբերեալ)։
- ⁹ Յակոբ-Գրիգոր, «Սերպ Մամուլը եւ Հայերը», *Ապագայ*, 12.03.1935։
- ¹⁰ Սուրէն, «Սերպահայ Կեանքէն», *Ապագայ*, 14.04.1925։
- ¹¹ Յակոբ-Գրիգորը, առանց որեւէ պատմական սկզբնաղբիւրի վկայակոչման, որպէս հայորդի է յիշել ԺԴ.-ԺԵ. դարերում գործած Սերբիայի առաջին եպիսկոպոս Յամբլակին (Tzambalak) (Hagop-Krikor, *Les Arméniens*, էջ 106)։ «...Թուրքին դէմ կռուելու հասարակաց քաղաքականութիւնը Պալքանեան թերակղզին նետած է շարք մը Հայեր, որոնք ճակատագրական դեր խաղացած են Եւրոպայի այս մասին մէջ ալ։ Ամենէն շատ կարեւորութիւն ստացած Հայը եղած է Չանպակ կամ Չանպակ արքեպիսկոպոսը, որ ո՛չ միայն եղած է Սերպերու առաջին պատրիարքը, այլ նաեւ նախկին Բեքրոկրատի ալ առաջնորդ՝ Ռուսերու համար։ Ատկէ զատ Չանպակ իր պատուոյ տեղն ունի եռիօսլաւ գրականութեան մէջ» (Յակոբ-Գրիգոր, «Հայ-Եռլկոսլաւ Յարաբերութիւններ», *Հայաստանի Կոչնակ*, 26.09.1935, էջ 928)։ Սա բացարձակ սխալ է, քանի որ այդ գործիչը ապրել է ԺԴ.-ԺԵ. դարերում, իսկ Պետրոգրադը հիմնուել է ԺԸ. դարում։ Գրիգորի Յամբլակը (1364-1420) որոշակի դեր է կատարել Ռուսիայի, Սերբիայի, Մոլդաւիայի եւ Լիտուանի հոգեւոր կեանքում։ Նա կրթութիւնն ստացել է Բիւզանդիայում՝ Աթոնի վանքում, աշակերտել նշանաւոր բիւզանդացի աստուածաբանների եւ գիտնականների եւ ազգութեամբ եղել է սերբ։
- ¹² O. Kh. Khalpakhchyan, *K Voprosu ob Armiano-Serbskikh Kulturnikh Sviazakh* (Հայ-սերբական մշակութային կապերի հարցի շուրջ), *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1971, թ. 2, էջ 259-262, նաեւ՝ Հ. Մ. Բարթիկեան, «Հայերէն Երկու Վիմագիր Արձանագրութիւն Հարաւսլաւիայում», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1990, թ. 3, էջ 127-130։
- ¹³ Բարթիկեան, էջ 130։
- ¹⁴ <http://en.wikipedia.org/wiki/Jermenovci>։ Ըստ այս նոյն աղբիւրի՝ 2002ին այս գիւղն ունեցել է 1033 բնակիչ, մեծ մասամբ հունգարացիներ։ Յակոբ-Գրիգորն այդ գիւղը յիշել է Վրչաց քաղաքի մօտ՝ Արմենովաց կամ Էրմենովաց անունով (Hagop-Krikor, *Les Arméniens*, էջ 107)։ Այս բնակավայրի մասին մանրամասն տես՝ Bodog Milleker, *Űrményháza Története, 1817-1906* (Արմենովացի պատմութիւնը, 1817-1906), 1906 Vrsaci։
- ¹⁵ Պ. Մ., «Օտար Կարծիքներ Հայ Արուեստին մասին», *Նաւասարդ*, Բ. չրջան, Պուքրէշ, 1925, էջ 168։
- ¹⁶ Armand Thohadjian, *Saint Blaise Evêque de Sébaste, Arménie Mineure, Saint du IVe Siècle Universel et Populaire*, Paris, L'Harmattan, 2004, էջ 259-263։ Ծրանսահայ հեղինակը մանրակրկիտ հետազոտել է Վլասի մասին, սակայն նրան անմատչելի են եղել այս սրբի վերաբերեալ հայերէն աղբիւրները (օրինակ, Մ. Աւգերեան, *Մաղիկ Վարուց Սրբոց*, *Չորս կը Տօնէ Եկեղեցի Հայաստանեայց*, Վենետիկ, 1803, նաեւ՝ Կ. Յ. Բաումալեան, «Սուրբ Վլաս կամ Վլաւա», *Հայաստանի Կոչնակ*, 1932, թ. 42, էջ 1054-1055)։
- ¹⁷ Thohadjian, էջ 355, 363։

- ¹⁸ G. L. Karagezyan, *Armenia i Armyane vo Francuzskoy Literature XI-XIV vekov* (Հայաստանը եւ հայերը ԺԱ.-ԺԴ. դարերի Ֆրանսիական գրականության մէջ), Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1988, էջ 27:
- ¹⁹ Գրիգոր Տղայ, *Բանաստեղծութիւններ եւ Պոէմներ*, աշխատասիրութեամբ Ասատուր Մնացականեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1972, էջ 268:
- ²⁰ Բաբկէն Սիմոնեան, «Հայկական Նորայայտ Յուշարձան Սերբիայում. Երմենչիչ», Ազգ, 23.07.1992:
- ²¹ Թովակիմեան, «Հարաւսլաւիա», էջ 353:
- ²² Vahan Totomianz, *Le Rôle des Arméniens dans la Civilisation Mondiale*, Belgrade, 1938, էջ 59:
- ²³ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ, հրատարակեց Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան, Տպարան Առաք. Աթոռոյ Ս. Եակոբեանց, Երուսաղէմ, 1915, էջ 18:
- ²⁴ Նոյն, էջ 69:
- ²⁵ Թովակիմեան, «Հարաւսլաւիա», էջ 355:
- ²⁶ Սիմէոն Լեւազի, *Ուղեգրութիւն, Թարգմանութիւնը*, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Արշակ Մաղոյեանի, Երեւան, «Նայիրի» Հրատարակչութիւն, 1997, էջ 40:
- ²⁷ Նոյն, էջ 41:
- ²⁸ Ուշ Միջնադարի Հայ Բանաստեղծութիւնը (XVI-XVII դդ.), Հտր. 2, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1987, էջ 311:
- ²⁹ Հրաչեայ Աճառեան, *Յուցակ Հայերէն Զեռագրաց Թաւրիցի, Վիեննա, Մխիթարեան*, 1910, էջ 115:
- ³⁰ Մանր Ժամանակագրութիւններ, XIII-XVIII դդ., Հտր. 1, կազմեց Վազգէն Եակոբեան, Երեւան, Հայկ. ԽՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1956, էջ 283:
- ³¹ Եակոբոս Տաշեան, *Յուցակ Հայերէն Զեռագրաց Կայսերական Մատենադարանին Ի Վիեննա, Վիեննա, Մխիթարեան*, 1891, էջ 31, նաեւ՝ Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Եւդոկիոյ Հայոց, Գահիրէ, «Նոր Աստղ»*, 1952, էջ 1059, նաեւ՝ Մանր Ժամանակագրութիւններ, էջ 404:
- ³² Տաշեան, նաեւ՝ Մանր Ժամանակագրութիւններ, էջ 405:
- ³³ Տաշեան, նաեւ՝ Մանր Ժամանակագրութիւններ, էջ 405-406:
- ³⁴ Յուցակ Զեռագրաց որ ի Հանդէս Ամսօրեայ, խմբ. Հ. Հ. Ոսկեան, Վիեննա, Տպ. Մխիթարեան, 1976, էջ 40:
- ³⁵ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Եւդոկիոյ*, էջ 339:
- ³⁶ Sirarpie Der Nersessian, *Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery*, Baltimore, 1973, էջ 91: Հետաքրքիր է, որ Սիրարփի Տէր-Ներսէսեանը յիշատակարանի անգլերէն թարգմանութեան մէջ այնպէս է գրել, որ կարծես «Երէց» եղել է գրչի անունը ("...written by the hand of Erets of Peligrat (Belgrade?), at Constantinople in the year of the Armenians 1127 (AD 1678)," նոյն տեղում, էջ 76), մինչ բնագրից պարզ է, որ գրիչը եղել է երէց Եակոբը: Ինչպէս տեսնում ենք, Տէր-Ներսէսեանը նաեւ վստահ չէ, թէ յիշատակարանում նշուած Պելիգրատը նոյն Բելգրադն է, ինչը, սակայն, կասկածից վեր է: Ի դէպ, տեղանունների ցանկում ո՛չ Peligrat եւ ո՛չ էլ Belgrade կայ:
- ³⁷ Ewa Balicka-Witakowska, "En Armenisk Magisk Rulle i Uppsala Universitetsbibliotek" (Մի հայկական հմայիլ Ուփսալայի Համալսարանի գրադարանում), *Bysantiska Sällskapet Bulletin*, Uppsala, 1997, no 15, էջ 31-32:

- ³⁸ Բարկէն Սիմոնեան, «Բելգրադի Հայկական Արձանագրութիւնները», *Առեքեսում*, 1997, թ. 19:
- ³⁹ Նոյն:
- ⁴⁰ Նոյն:
- ⁴¹ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Եւդոկիոյ*, էջ 339:
- ⁴² Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան, էջ 355:
- ⁴³ «Եուկոսլաւիոյ Հայ Եկեղեցին Պիտի Փլցուի», *Ասպարէզ*, 8.05.1964: Այստեղ նշուած է, որ եկեղեցուն կից գերեզմանատանը կայ ընդամէնը մէկ հայի չիրիմ՝ եկեղեցին կառուցողինը (նկատի ունի Ճանազիգեան գերդաստանի մահարձանը): Հետաքրքիր եւ ցաւալի գուգադիպութիւն է, որ Ի. դարի 60ականներին Հայ եկեղեցական շինութիւններ են քանդուել աշխարհի տարբեր երկրներում. 1962ին՝ Ջակարտայում (Ինդոնեզիա), 1964ին՝ Նովի Սադում (Հարաւսլաւիա), 1966ին՝ Խարբինում (Չինաստան): Վերջին երկու իրողութիւնները կապուած են այդ երկրներում հաստատուած համայնավարական կարգերի ունեցած հակաեկեղեցական քաղաքականութեան հետ:
- ⁴⁴ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Եւդոկիոյ*, էջ 354-355:
- ⁴⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Novi_Sad
- ⁴⁶ Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան, էջ 355:
- ⁴⁷ Թովակիմեան, «Հարաւսլաւիա», էջ 354:
- ⁴⁸ Tódor-Munkája Avramowics, *Njemeckij i Szerbszkij Slovári (Գերմաներէն եւ սերբերէն բառարաններ)*, Bécs, 1790:
- ⁴⁹ Թովհանէս Կամենացի, *Պատմութիւն Պատերազմին Խոթինու*, աշխատասիրութեամբ Թ. Ս. Անասեանի, Երեւան, Հայկ. ԽՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիա, 1964, էջ 59, 62: Ժամանակակից Հայ հեղինակի գնահատմամբ, «Օսմանեան բարիքներէն» մին ալ եղած է բնակչութեան մէկ մասի բռնի իսլամացումը. եղած են նաեւ կամատր կրօնափոխութիւններ, քանի Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Մարգարէին հաւատացողը - ինչ ազգութեան ալ պատկանէր - մաս կը կազմէր արտօնեալ խաւին, մինչ կեանք մնացածը ենթակայ էր ամէն նուաստացումի... Այսպէս ստեղծուեցաւ Պոսնիաք կամ Պոչնաք «ազգութիւնը» ethnien, որը մինչեւ օրս կը թունաւորէ շրջանի խաղաղութիւնն ու անդորրը» (Ստեփան Պօղոսեան, «Սերպիա եւ Հայաստան»): Այս «թունաւորել» բնորոշումը վերաբերում է ոչ միայն տարածաշրջանում 1990ականների խժըր-ժութիւններին, այլ նաեւ աւելի վաղ իրադարձութիւններին, օրինակ, յայտնի «Սարայեւոյի սպանութեանը», երբ 1914ին Սարայեւոյում աւստրիացի էրցհերցոգ Ֆրանց Ֆերդինանդի սպանութիւնը առիթ հանդիսացաւ Ա. Աշխարհամարտին: Ի դէպ, Հայկական Մովետական Հանրագիտարանում Բոսնիա-Հերցեգովինայի բնակիչները նշուած չեն որպէս բոսնիացիներ, այլ՝ «սլաւոն-մուսուլմաններ» (Հտր. 2, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 521):
- ⁵⁰ Աշոտ Թովակիմեան, «Վուկ Կարաջիչը եւ Հայերը. Վուկ Ստեֆանովիչ Կարաջիչի 200ամեակը», *Կույտուր-Հուսաւորչական Աշխատանք*, 1988, թ. 3-4, էջ 72-79:
- ⁵¹ Նոյն, էջ 73: Կարաջիչի մասին տե՛ս նաեւ՝ Արեւելքի, «Վեթերանի մը Տան Բացումը», *Արեւելք*, 7-12.1933:
- ⁵² Hagop-Krikor, *Les Arméniens*, էջ 106:
- ⁵³ http://en.wikipedia.org/wiki/Petar_II_Petrovi%C4%87-Njego%C5%A1
- ⁵⁴ Hagop-Krikor, *Les Arméniens*, էջ 106:

- ⁶⁵ Այս մասին մանրամասն տե՛ս՝ Ֆելիքս Մովսիսեան, *Եւրոպական Ազգային-Ազատագրական Շարժումները Հայ Պարբերական Մամուլում, 1848-1852*, Երեւան, «Վան Արեւան», 2004, էջ 612-627:
- ⁶⁶ «Արտաքին Տեսութիւն. Սլավոնական Երկիրներ. Բօսնիա», *Արձագանք*, 27.06.1882, էջ 299:
- ⁶⁷ *Ջիւանու Քնարը*, կազմեց Աղասի Սահակեանը, Երեւան, «Հայպետհրատ», 1958, էջ 770-771:
- ⁶⁸ Ե. Պատկանեան, «Հայերը Սերբիայում», *Լոյս Օրացոյց*, Նոր Նախիջեւան, 1905, էջ 171-172:
- ⁶⁹ Ծովակիմեան, «Հարաւսլաւիա», էջ 355:
- ⁷⁰ Աճառեան, *Հայ Գաղթականութեան Պատմութիւն*, էջ 680:
- ⁷¹ Վարդգէս Վ. Սայրասուր, «Հին Յիշատակներէս», *Պայքար*, 16.03.1927:
- ⁷² Արիս Ֆեսճեան, «Իմ Յիշատակներէս», *Արագ*, 14.12.1935:
- ⁷³ Մ. Կ. Փափագեան, «Սերպերուն Դատը», *Հայաստանի Կոչնակ*, 1912, էջ 1123-1125:
- ⁷⁴ Եակոբ-Գրիգոր, «Մուսա-Դաղ»ի Յաղթանակը Եուգոսլաւիոյ մէջ», *Արամազդ*, 18.03.1936:
- ⁷⁵ Եակոբ-Գրիգոր, *Երկերու Հաւաքածոյ*, էջ 101:
- ⁷⁶ Ե., «Հերոս Հայ Դեր-գնդապետ մը Գոյերայէ Մեռած», *Հորիզոն*, 22.09.1913:
- ⁷⁷ «Հայ Գերիները Սերպիայի (sic) մէջ», *Արմենիա*, 18.12.1919:
- ⁷⁸ «Հայ Գերիները Սերպիայում», *Արմենիա*, 31.03.1920:
- ⁷⁹ «Պեկրատի Հայ Հիւպատոսը», *Արմենիա*, 22.09.1920, նաեւ՝ «Թող Օրինակ Ըլլայ», *Մարմարա*, 22.05.1925:
- ⁸⁰ «Հայերը Սերպիայի մէջ», *Վերջին Լուր*, 19.07.1919:
- ⁸¹ Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, vol. III, University of California Press, 1996, էջ 399-400:
- ⁸² Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ՊՖոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 629:
- ⁸³ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 441:
- ⁸⁴ Արշաւ, «Հրաշափառ Տեսարանը», *Երիտասարդ Հայաստան*, 22.06.1918:
- ⁸⁵ 1977ին գրուած անստորագիր «Հայերը Հարաւսլաւիայում» յօդուածում, որ պահպանուած է Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի Արխիւում («Հայերը Հարաւսլաւիայում», ՀԱԱ, Ֆոնդ 875, ցուցակ 16, գործ 125) նշուած է, թէ Սերբիան միակ երկիրն էր, որ Ա. աշխարհամարտից յետոյ իր դռները փակել է Հայ գաղթականների առաջ՝ պատճառաբանելով, թէ մեծ թուով (մօտ 40 հազար) ռուս գաղթականներ է ընդունել: Այս տեղեկութիւնը, ինչպէս տեսնում ենք, չի համապատասխանում իրականութեանը:
- ⁸⁶ Այսպէս, 1922ի Յունուարի 2ին Էստոնիայի Ուլաթ քաղաքի 30ամեայ բնակիչ, Պարկովի Համալսարանի շրջանաւարտ, ռազմական բժիշկ, ծնունդով շուշեցի Վառչապուհ Աթալեանցը անգլերէն խնդրագիր է յղել Պօղոս Նուպարի ղեկավարած Հայ Ազգային Պատուիրակութեանը՝ յայտնելով, որ գտնւում է նիւթական նեղ վիճակում եւ փափագում է Բալկաններ տեղափոխուել եւ խնդրում է իրեն Հարաւսլաւիայի կամ Զեխոսլովակիայի մուտքի արտօնագիր տալ (ՀԱԱ, ՊՖոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 1411): Վառչապուհին յաջողուել է ուկրաինուհի կնոջ եւ զաւակի Հետ Հաստատուել Բելգրադում: 1991ին Հայաստանի ռազիոյին տուած հարցազրոյցում նրա դուստրը՝ Միլիցա Աթալեանցը, մանրամասն պատմել է հօր մասին, նշել, որ իր եւ եղբօր հայկական ինքնու-

- Թեան պաշտպանման գործում մեծ դեր է ունեցել նաեւ ուկրաինուհի մայրը: Ի դէպ, Վառաձապուն Աթալեանցի թոռնուհիներն են Բելգրադի օպերայի եւ բալետի թատրոնի պարուհիներ Աշխէն եւ Դանուսիա Աթալեանցիները (Աշխէն Աթալեանցի մասին տե՛ս՝ «Սերբահայ Պարուհին», *Գարուն*, 1999, թ. 1, էջ 89):
- ⁷⁷ Բարկէն Սիմոնեան, «Սողոմոն Թեւլիբեանի Որդին եւ Ուրիշները», *Վերածնունդ Հայաստան*, 1990, թ. 5, էջ 14:
- ⁷⁸ «Հայերը Հարաւսլաւիայում»:
- ⁷⁹ «Հայ Ճարտարարուեստը Ի Սերպիա», *Արեւ*, 5.11.1924:
- ⁸⁰ «Հայ Գորգագործներ Սերպիոյ մէջ», *Արեւ*, 17.12.1924:
- ⁸¹ Քեմալցի մը, «Քեմալի Հայերը Սերպիոյ մէջ», *Մարմարա*, 13.03.1925:
- ⁸² «Հայերը Հարաւսլաւիայում»:
- ⁸³ Սիմոնեան, «Սողոմոն Թեւլիբեանի», էջ 15, նաեւ՝ «Քճանկար», *Գարուն*, 1999, թ. 1, էջ 88:
- ⁸⁴ «Եուկօսլաւիոյ Հայերը», *Հայրենիք*, 5.08.1936: Ըստ «Հայերը Հարաւսլաւիայում» յօդուածի՝ Հանգանակուել է 150 հազար զինար, ինչը, թերեւս, չափազանցութիւն է:
- ⁸⁵ «Պելկրատի Հայ Գաղութը», *Արեւելք*, 26.11.1933, նոյնը՝ "Armenians in Belgrade", *Hairenik Weekly*, 14.01.1934:
- ⁸⁶ Վ. Ս., «Երեսի վրայ Ձգուած Հայ Գաղութ մը», *Ծառաջ*, 11.11.1933:
- ⁸⁷ «Եուկօսլաւիոյ Հայ Միութիւնը», *Հայրենիք*, 17.03.1937:
- ⁸⁸ Հ. Գ. Մենելիշեան, «Հարաւային Սերպիոյ Հայ Գաղութը Փճացման Ենթակայ», *Ծառաջ*, 7.02.1933:
- ⁸⁹ Այսօր յանդիման մոռացուած Ստեփան Դաւիթեանը (ծն. 1830ին, Կեսարիայի Կերմիր գիւղում, մահացած 1890ին, Կեսարիայում, այլ տուեալով՝ Փարիզում) ժամանակի ամենահետաքրքրական հայ անձնաւորութիւններից էր, բժիշկ եւ լեզուաբան: Նա լեզվաբանական Զամենհոֆի ստեղծած էսպերանտոյից առաջ Կ.Պոլսի կայսերական բժշկական դպրոցի դասախօսներին ներկայացրել է համընդհանուր լեզուի իր գաղափարը: Այն հիմնել է գրաբարի՝ որպէս կատարեալ լեզուի վրայ: 1887ին այդ մասին լոյս է ընծայել մի ֆրանսերէն ուսումնասիրութիւն՝ ներկայացնելով Փարիզի ակադեմիային: Նրա ֆրանսերէն աշխատութիւնները 1978ին վերահրատարակել է Յակոբ-Գրիգորը՝ իր առաջարկով (Ի դէպ, վերջինս Սկոպիէում ամուսնացել է Դաւիթեանի թոռնուհու՝ Հերմին Դաւիթեանի հետ): Նրա մասին մանրամասն տե՛ս՝ Յակոբ-Գրիգոր, *Երկերու Հաւաքածոյ*, էջ 201-217: Կարապետ Դաւիթեանի որդու՝ Տիգրանի կինը, Սկոպիէում ծնուած հայուհի Արաքսի Դաւիթեանը հետեւեալն է պատմել սկեսրոջ մասին. «...արտակարգ ու ճանաչուած մարդ մըն էր, չքաւորներուն ձրի կը բուժէր, ատոր համար էլ Մակեդոնիոյ մէջ անոր շատ կը սիրէին: Դոկտոր Կարապետի զաւակները Վենետիկ Միսիթարեաններու մօտ ուսանած են» (Սիմոնեան, «Սողոմոն Թեւլիբեանի», էջ 19): Ի դէպ, այս Կարապետ Դաւիթեանի թոռը՝ նոյնպէս Կարապետ Դաւիթեան (Garabet Tavitjan), մակեդոնական ջազային երաժշտութեան ճանաչուած դէմքերից է (յաճախ ելոյթներ է ունենում եղբայրների՝ Տիգրանի եւ Կարոյի հետ):
- ⁹⁰ Մենելիշեան, «Հարաւային Սերպիոյ», *Ծառաջ*, 7.02.1933:
- ⁹¹ «Զեւնարկ մը Սկիւպի մէջ», *Հայրենիք*, 27.05.1924:
- ⁹² «Հայ Գաղթականութիւնը Մակեդոնիոյ մէջ», *Մարմարա*, 12.09.1925:
- ⁹³ «Հայ մը Սպաննուած Սարայէվոյի մէջ», *Հայրենիք*, 9.02.1929:
- ⁹⁴ «Սերպիոյ Հանգանակութիւնը», *Ծառաջ*, 12.02.1927:

- 95 Մենեւիշեան, «Հարաւային Սերպիոյ», 4.02.1933:
- 96 Նոյն:
- 97 Մենեւիշեան, «Հարաւային Սերպիոյ», 7.02.1933:
- 98 «Անհետացած Գաղութը»:
- 99 Յակոբ-Գրիգոր, «Ինչպէս կը Մեռնինք», Հայաստանի Կոչնակ, 15.06.1935, էջ 589:
- 100 Յակոբ-Գրիգոր, «Սերպ Մամուլը եւ Հայերը»: Սակայն նոյն թուականին հրատարակուած իր մէկ այլ յօդուածում նոյն հեղինակը հարաւարաւահայութեան թիւը նշել է «մօտ հազար» (Յակոբ-Գրիգոր, «Ուրիշ Եռագոսլաւ Հրապարակագիր մօլ Հայերու մասին», Պաշքար, 5.09.1935): 1935ին սփիւռքահայ մամուլում հրատարակուած հայերի թուաքանակի վերաբերեալ մի հաղորդագրութեան մէջ նշուած է, որ Հարաւարաւահայութիւն եւ Զեխոսլովակիայում բնակուած է ընդամէնը 600 հայ, ինչը աւելի հաւանական է («Արտասահմանի եւ Հայաստանի Հայերի թիւը», Այրթ, 7.03.1935):
- 101 Այն, որ հայերը անծանօթ տարր չեն եղել Ի. դարի Ա. կէսի Հարաւարաւահայ բնակիչների համար, կարող է վկայել թէկուզ հետեւեալ փաստը: Նորեւեան մրցանակի դափնեկիր սերբ գրող Իւօ Անդրիչը վկայել է, թէ ինչպէս 1941ին ձերբակալուել է գերմանացի նացիստների կողմից եւ մնացել մի նկուղում: Ֆաշիստ մի սպայ սկսել է ապտակել բանտարկեալներից մէկին, որն էլ փոխադարձել է ապտակները: Անդրիչը մտածել է, որ այդ խիզախ գերին անպայման հայ պէտք է լինի: Երկու օր անց այդ բանտարկեալը հրապարակաւ կացնահարուել է: Անդրիչն իմացել է, որ նա իսկապէս հայ է եղել (Գէորգ Տարօնի, «Գրականութեան Նոպէլեան Մրցանակակիր Իւօ Անդրիչ եւ Հայ Յեղափոխականը», Զահակիր, 27.02.1969): Հայերին ճանաչելու եւս մէկ փաստ է նոյն Անդրիչի «Սատանայի Պոչը» ստեղծագործութեան մէջ հայ հերոսների հանդէս գալը:
- 102 «Եուկո-Սլավիո (sic) Հայերը», Հրաբեր, 18.04.1939:
- 103 Յակոբ-Գրիգոր, «Եուկոսլաւ Մամուլը Հայերու մասին», Արամազդ, 25.05.1935:
- 104 Յակոբ-Գրիգոր, «Սերպ Մամուլը եւ Հայերը», նաեւ՝ նոյն հեղինակի՝ «Եուկոսլաւ Հրապարակագիր մը Հայերու մասին», Ապագայ, 17.04.1935:
- 105 «Եուկո-Սլավիոյ Հայերը», Արագ, 2.07.1936:
- 106 «Պուլկարիոյ Հայոց Առաջնորդարանին Հոգեւոր Պատուիրակը Եուկոսլաւիոյ մէջ», Նոր Հուր, 3.06.1936, նաեւ՝ «Հայերը Եուկո-Սլավիալիոյ մէջ», Նոր լուր, 16.06.1936, նաեւ՝ Թղթակից, «Փոխանորդ Հայր Սուրբին Սերպիա Այցելութիւնը», Փարոս, 16.06.1936, նաեւ՝ «Պուլկարիոյ Առաջն. Փոխանորդին Այցը Ի Եուկոսլաւիա», Պաշքանեան Մամուլ, 19.06.1936, նաեւ՝ «Հայերը Եուկո-Սլավիայի մէջ», Հայրենիք, 11.07.1936:
- 107 «Հայերը Եուկոսլաւիոյ մէջ», Հայաստանի Կոչնակ, 4.05.1940, էջ 429:
- 108 1941ի տուեալով՝ Հարաւարաւահայ հայերը զոհ չեն տուել եւ նրանց նիւթական վնասները եղել են աննշան («Սերպիոյ Հայերը Զոհ Տուած չեն», Հայաստանի Կոչնակ, 19.07.1941, էջ 715):
- 109 Յատկապէս յիշարժան են պարտիզանուհիներ Սիրվարդ Վարդապետեանի եւ Վարդուհի Սուքիասեանի անունները, երկուսն էլ ծնուած Բելգրադում: Ծագումով քեմախցի Սիրվարդ Վարդապետեանը (1924-1944) չորս անգամ ձեռնառումներ է նետել գերմանական կայանների վրայ, հինգերորդ անգամ, սակայն, բռնուել է եւ նացիստների կողմից հրապարակայնօրէն կացնահարուել Մլադընովաց քաղաքի հրապարակում, ռազմագերիների ներկայութեամբ: 1967ի Հոկտեմբերի 22ին նրա նահատակման վայրում կանգնեցուել է նրա յուշարձանը (Գէորգ Տարօնի, «Հանդիսաւոր Զօրավար Վլադիսլաւ Ռադովիչի Ղեկավարութեամբ Բացում՝ Հայ Փարթիզանուհի Սիրվարդ

- Վարդապետեանի Յուշարձանին», *Ջահակիր*, 28.11.1974): Նրա եղբայրը՝ Միողրազ Վարդապետեանը, յետագայում Հարաւսլաւիայում յայտնի է դարձել որպէս երգահան: Վարդուհի Սուքիասեանի (1923-1968) ծածկանունը եղել է Ռուժիցա: Բ. Աշխարհամարտի ժամանակ թողել է ուսումը Բելգրադի Առեւտրի Ակադեմիայում եւ մտել պարտիզանական ջոկատ: Որոշ ժամանակ ղեկավարել է Բելգրադի ընդյատակեայ պայքարը, աչքի ընկել սխրագործութիւններով: Ընկնելով Գեստապոյի ձեռքը՝ Ռուժիցան դատապարտուել է մահապատժի, սակայն ընկերները նրան ազատել են: Պարզեւատրուել է չքանչաններով: Հարաւսլաւական դիմադրութեան շարժմանը մասնակցել են նաեւ նրա քոյրերը՝ Թագուհի եւ Մարգարիտ Սուքիասեանները:
- ¹¹⁰ Թակոր-Գրիգոր, *Երկերու Հաւաքածոյ*, էջ 101:
- ¹¹¹ Արծուի Բախչինեան, *Հայազգի Գործիչներ. Հնագոյն ժամանակներից մինչեւ մեր Օրերը*, Երեւան, «Ջանգակ-97», 2002, էջ 125-126:
- ¹¹² Totomianz, *Le Rôle*, էջ 3:
- ¹¹³ Hagop-Krikor, էջ 107: Այստեղ Թակոր-Գրիգորը Պաշիշի անունը սխալմամբ գրել է Ստեփան:
- ¹¹⁴ Հայաստանի Գրականութեան եւ Արուեստի Պետական Թանգարան, Վահան Մալէգեանի ֆոնդ, թիւ 722:
- ¹¹⁵ Զ. Սուրէնեան, «Իմ Սերունդս (խնդրանք մը Պ. Թակոր-Գրիգորէ)», *Արամազդ*, 24.04.1936:
- ¹¹⁶ «Հայուհի մը Դքսուհի», *Հայրենիք*, 11.04.1933:
- ¹¹⁷ *Ծառաջ*, 12.01.1927:
- ¹¹⁸ Թակոր-Գրիգոր, «Հայ Պաշտօնեայ մը՝ Եուկօսլաւ Բանակի մէջ», *Հայաստանի Կոչեակ*, 2.02.1935, էջ 110-111:
- ¹¹⁹ «Սերմեր Օտար Հողի վրայ», *Հայրենիք*, 25.05.1934: Դաւիդովիչը եղել է տիպիկ ուծացած հայ. ինչպէս վկայել է Տոտմեանցը, «Ասկէ տարի մը առաջ... Եուկօսլաւիա այցելութեանս առթիւ, Պելկրատի մէջ հանդիպեցայ իմ բարեկամ հայազգի պ. Դաւիթովիչի, որ Եուկօսլաւիոյ արհեստավորներու քօփերաթիւներու միութեան քարտուղարն է եւ սերպ տնտեսական թերթի մը խմբագիրը: Պ. Դաւիթովիչ ինձ յայտնեց, որ դեռ ժընեւ ուսանող եղած ատեն, «Լառուս» բառարանին մէջ կարդացեր է հայերու մասին «խորամանկ, ժլատ, փերեզակ» որակումները, ամչցած է իր հայ ըլլալու համար եւ նախընտրած է սերպ դառնալ» («Տեսակցութիւն Փրոֆ. Վ. Տոտմեանցի հետ», *Հայրենիք*, 25.11.1936):
- ¹²⁰ «Ոսկեայ Պատուանշան Փրոֆ. Տոտմեանցի», *Երեւան*, 14.01.1935:
- ¹²¹ «Փրոֆ. Տոտմեանց կը Հաստատուի Պելկրատ», *Հայրենիք*, 2.11.1937:
- ¹²² Russkoe Zarubeje: Zolotaya Kniga Russkoy Emigratsii. Pervaya Tret' XX Veka. Entsiklopedicheskiy Biograficheskiy Slovar' (Ռուսական արտերկիր. տարագրութեան ոսկէ գիրքը, Ի. դարի առաջին եռամսեակ, հանրագիտակ կենսագրական բառարան), Մոսկուա, ՌՕՍՍՊէն, 1997, էջ 668:
- ¹²³ Նոյն, էջ 280, նաեւ՝ Գէորգ Եղիազարեան, «Ռուսնո Մակարեան, Երգարուեստի Պայծառ Նուիրեալը», *Արուեստ*, 1991, թ. 7, էջ 47:
- ¹²⁴ Թակոր-Գրիգոր, *Երկերու Հաւաքածոյ*, էջ 28:
- ¹²⁵ Ե. Գ., «Հայ Ուսանողի մը Երկրորդութիւնը Զաղրէպի մէջ», *Ծառաջ*, 31.03.1931:
- ¹²⁶ Թակոր-Գրիգոր, *Երկերու Հաւաքածոյ*, էջ 102:
- ¹²⁷ «Մարաջախտ Թիթօ Ընդունեց Տիգրան պէյ Զրաճեանը», *Պայքար*, 5.06.1955:

- ¹²⁸ Բրուտեան, էջ 70-73:
- ¹²⁹ Արտակ Մաղալեան, «Մոռացուած էջեր (Սողոմոն Թեհլերեանի կեանքից)», *Դրօշակ*, 2004, թ. 4, Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր, էջ 75-79:
- ¹³⁰ Սգակիր մը, «Մելանի Խորասանճեան, Մնեալ Ժանիէթովիչ (Սերպուհի)», *Մարմարա*, 11.01.1925: Ի դէպ, նման մի գործչուհի էլ եղել է ԱՄՆում՝ ազգութեամբ հորվաթուհի Իրմա Պոյաճեանը (1902-1986), հանրային գործիչ Վահան Պոյաճեանի կինը, որ մօտիկից կապուած է եղել ամերիկահայ կազմակերպութիւններին, իմացել հայերէն գրել եւ կարդալ:
- ¹³¹ «Սերպ Գրականութիւն. կեանքին Ընդմէջէն, Պօր. Միրօպիչ», *Ազատամարտ Գրական Յաւելուած*, 20.03.-2.04.1911, էջ 571:
- ¹³² Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի Հիսկատար Ժողովածու 10 Հատորով, Հտր. 4*, Երեւան, Հայաստանի ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1991, էջ 611:
- ¹³³ Նոյն, էջ 612:
- ¹³⁴ Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի Ժողովածու 4 Հատորով, Հտր. 4*, Երեւան, Հայաստանի ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1969, էջ 272-275:
- ¹³⁵ Աւետիք Իսահակեան, *Երկերի Ժողովածու, Հտր. 2*, Երեւան, «Հայաստան», 1974, էջ 221-224:
- ¹³⁶ Ռուբէն Սեւակ, *Անտիպ էջեր*, Երեւան, 1995, «Նաիրի», էջ 28-29:
- ¹³⁷ Բեթար Քոչիշ, «Եապլան (պատմուածք)», *Նաւասարդ*, 1924, Ա. հատոր, էջ 249-250: Իւլան Քրասօ, «Vesper Dominicae, Եահվէ (պատմուածքներ)», Նոյն, էջ 250-251: «Սերպ Ժողովրդական Երգեր. Ո՛վ Դրաւ Խնձորը Մոցիս մէջ, Աղջիկները Ի՞նչ Կ'երագեն», *Ծառաջ*, 4.03.1928, եւն.:
- ¹³⁸ Յակոբ-Գրիգոր, «Սերբ Ազգային Դիւցազներգութիւն», *Արեւ*, 12-12.1938, նաեւ՝ Յակոբ-Գրիգոր, *Երկերու Հաւաքածոյ*, էջ 306-315:
- ¹³⁹ Յակոբ-Գրիգոր, «Ուրիշ Եուգոսլաւ Հրապարակագիր»:
- ¹⁴⁰ Յակոբ-Գրիգոր, «Հայութիւնը Ճանչցնելու Համար. Մուսա-Դաղը ու Պեպոյ», *Պայքար*, 25.01.1936:
- ¹⁴¹ Յակոբ-Գրիգոր, «Մուսա-Դաղ»ի Յաղթանակը»:
- ¹⁴² Յակոբ Մանուկեան, *Քեմանչիստ Ռուբէնի Յուշերը*, «Հայ Տիպ Քոմիւնկրաֆ-Թեքնոփրէս», Պէյրութ, 1989, էջ 44-45:
- ¹⁴³ Սուրէն, «Սերպահայ կեանքէն», նաեւ՝ «Հայ Երգը Պելկրատի մէջ», *Նաւասարդ*, 1925, Բ. տարի, Բ. պրակ, էջ 64:
- ¹⁴⁴ «Հայկական Երեկոյթ մը Սերպիոյ մէջ», *Հայրենիք*, 21.05.1925:
- ¹⁴⁵ Վանէ Սանիա, «Հայերը Սերպիոյ մէջ. Պ. Եղիազարեանի Նուագահանդէսը», *Մարմարա*, 26.02.1925:
- ¹⁴⁶ Յակոբ-Գրիգոր, «Կոմիտաս Վրդ. Եուգոսլաւիոյ մէջ (Յարութիւն Սիւրմէեանի Երգահանդէսը)», *Ապագայ*, 15.02.1936:
- ¹⁴⁷ «Արթիւր Սիւրմէեան Եուգոսլաւ Օփերայի Առաջնակարգ Երգիչ», *Հայաստանի Կոչնակ*, 24.07.1954, էջ 714, նաեւ՝ Սիմոնեան, «Սողոմոն Թեհլերեանի», էջ 20: Ի դէպ, Յարութիւն Սիւրմէեանի որդին՝ Ղազարոս Սիւրմէեանը, եղել է կանադական բալէտի ճանաչուած բնութագրական պարողներից:
- ¹⁴⁸ Հարաւսլաւիայի հայ երգահանների մասին տե՛ս՝ Բրուտեանի Հատորում, էջ 70-73:
- ¹⁴⁹ Վահրամ Փափագեան, *Երկեր Հինգ Հատորով, Հտր. 1*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատարակչութիւն, 1979, էջ 306:

¹⁵⁰ Վահրամ Փափազեան, *Երկեր Հինգ Հատորով, Հոր. 2*, Երեւան, «Սովետական Գրող»
Հրատարակչութիւն, 1981, էջ 461:

¹⁵¹ Թակոբ-Գրիգոր, «Հայութիւնը Ճանչցնելու համար»:

¹⁵² Որպէս ապացոյց յիշենք 1956ի մի վկայութիւն սփռութեան մամուլից: Յիշուել է, որ
Հարաւայաւիայի Վունց քաղաքում ապրում է 7-8 հայ ընտանիք, որոնք նախապէս
եղել են երկրագործներ, իսկ ներկայումս խանութների գործակատարներ եւ արհես-
տաւորներ են: «Այս փոքր գաղութը հեզոհեաւ կ'այլասերի, օտարներու հետ ամուս-
նութեամբ: Գաղութի հիմն անդամները ցաւով դիտել կու տան, թէ ցարդ ոչ մէկ հոգե-
ւոր հովիւ այցելած է իրենց» («Հայ Ազգային Կեանք», Հայաստանի Կոչնակ,
28.04.1956, էջ 405):

FROM THE HISTORY OF ARMENIAN-YUGOSLAV RELATIONS

(From the beginning to the 1930s)

(Summary)

ARTSVI BAKHCHINYAN

The article is a compilation of data and information about the few circumstantial contacts and links the Armenians had with the countries and peoples of ex-Yugoslavia throughout the centuries.

The Armenian presence in the territory of ex-Yugoslavia dates back to the 10th century, when Armenian followers of the Paulician movement settled in the area. The oldest Armenian inscriptions in the area date back to 1202 and 1218, both inscribed on Serb churches. In 1392 the Armenian church of Jermenichich was built in Serbia, while various Armenian merchants and craftsmen had settled in the diverse cities of Yugoslavia during the Ottoman rule, especially in Beograd, which has been mentioned in several Armenian manuscripts and literature. An Armenian church and school were established in Novi Sad in 1746. They functioned until the late-1930s and were destroyed in 1964 by the Communist regime.

There were some cultural relations too. Both the first Serbo-Croatian dictionary and the Serbian ABC book were published in the printing house of the Armenian Mekhitarist congregation in Vienna.

After the Armenian Genocide of 1915-1922 many Armenians took refuge in various cities of Yugoslavia. In 1932 the Armenian Union of Beograd was founded. In 1935 there were about 500 Armenians in Yugoslavia, mainly in Beograd and Skopje. These were mostly traders, craftsmen, and physicians; some were intellectuals and artists. Their tiny number and lack of organization led to their assimilation in the Yugoslav community in the 1930s. Nonetheless most of the heirs of the assimilated Armenians try to maintain their national identity.